

Het project 'Spreekwoorden over vrouwen wereldwijd'
staat onder bescherming van
UNESCO's International Fund
for the Promotion of Culture.

Eerder verscheen in deze reeks bij Ambo:
Mineke Schipper, *Een goede vrouw is zonder hoofd.*
Europese spreekwoorden en zegswijzen over vrouwen (1993)

Mineke Schipper

Een vrouw is als de aarde

Afrikaanse spreekwoorden en zegswijzen over vrouwen

DEEL I LEVENSGAAN

1. Moeder	11
2. Vrouw	12
3. Schijnter	14
4. Medewachters	16
5. Moeder	18
6. Dochter	20
7. Schijnter	22
8. Wachter	24
9. Dochter	26
10. Dochter	28

DEEL II LUTEN EN LAYEN

1. Schijnter	30
2. Dochter	32
3. Dochter	34
4. Dochter	36
5. Dochter	38
6. Dochter	40
7. Dochter	42
8. Dochter	44
9. Dochter	46
10. Dochter	48
11. Dochter	50
12. Dochter	52
13. Dochter	54
14. Dochter	56
15. Dochter	58
16. Dochter	60
17. Dochter	62
18. Dochter	64
19. Dochter	66
20. Dochter	68
21. Dochter	70
22. Dochter	72
23. Dochter	74
24. Dochter	76
25. Dochter	78
26. Dochter	80
27. Dochter	82
28. Dochter	84
29. Dochter	86
30. Dochter	88
31. Dochter	90
32. Dochter	92
33. Dochter	94
34. Dochter	96
35. Dochter	98
36. Dochter	100
37. Dochter	102
38. Dochter	104
39. Dochter	106
40. Dochter	108
41. Dochter	110
42. Dochter	112
43. Dochter	114
44. Dochter	116
45. Dochter	118
46. Dochter	120
47. Dochter	122
48. Dochter	124
49. Dochter	126
50. Dochter	128
51. Dochter	130
52. Dochter	132
53. Dochter	134
54. Dochter	136
55. Dochter	138
56. Dochter	140
57. Dochter	142
58. Dochter	144
59. Dochter	146
60. Dochter	148
61. Dochter	150
62. Dochter	152
63. Dochter	154
64. Dochter	156
65. Dochter	158
66. Dochter	160
67. Dochter	162
68. Dochter	164
69. Dochter	166
70. Dochter	168
71. Dochter	170
72. Dochter	172
73. Dochter	174
74. Dochter	176
75. Dochter	178
76. Dochter	180
77. Dochter	182
78. Dochter	184
79. Dochter	186
80. Dochter	188
81. Dochter	190
82. Dochter	192
83. Dochter	194
84. Dochter	196
85. Dochter	198
86. Dochter	200
87. Dochter	202
88. Dochter	204
89. Dochter	206
90. Dochter	208
91. Dochter	210
92. Dochter	212
93. Dochter	214
94. Dochter	216
95. Dochter	218
96. Dochter	220
97. Dochter	222
98. Dochter	224
99. Dochter	226
100. Dochter	228

Ambo/Baarn

Voor Ama Ata Aidoo, Micere Mugo en Miriam Tlali
dochters, moeders, schrijfsters

ISBN 90 263 1342 X

Copyright © 1994 by M. Schipper, Amstelveen
Ontwerp omslag Harm Meijer

Verspreiding voor België: Uitgeverij Westland nv, Schoten
1.95.1186

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden
verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbe-
stand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij
elektronisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier,
zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Op het omslag: Luba stoeltje, Zaïre

Inhoud

Kaart van Afrika	7
Inleiding bij de reeks	9
Afrikaanse spreekwoorden over vrouwen	25
Noot over vertaling en presentatie	41

DEEL I. LEVENSFASEN

I. Meisje	45
II. Vrouw	49
III. Echtgenote	54
IV. Mede-echtgenote	60
V. Moeder	64
VI. Dochter	70
VII. Schoonmoeder	73
VIII. Weduwe	75
IX. Grootmoeder	78
X. Oude vrouw	80

DEEL II. LUSTEN EN LASTEN

I. Schoonheid	87
II. Liefde	90
III. Seks	93
IV. Zwangerschap en baren	98
V. Onvruchtbaarheid	104
VI. Werk	107
VII. Ruzie, slaan en vechten	112
VIII. Ontrouw en onbetrouwbaarheid	116
IX. Hekserij en gifmengen	121
X. Macht	124

Bronnen	131
a. Mondelinge bronnen en tussenpersonen	131
b. Schriftelijke bronnen	132
Bibliografie	135

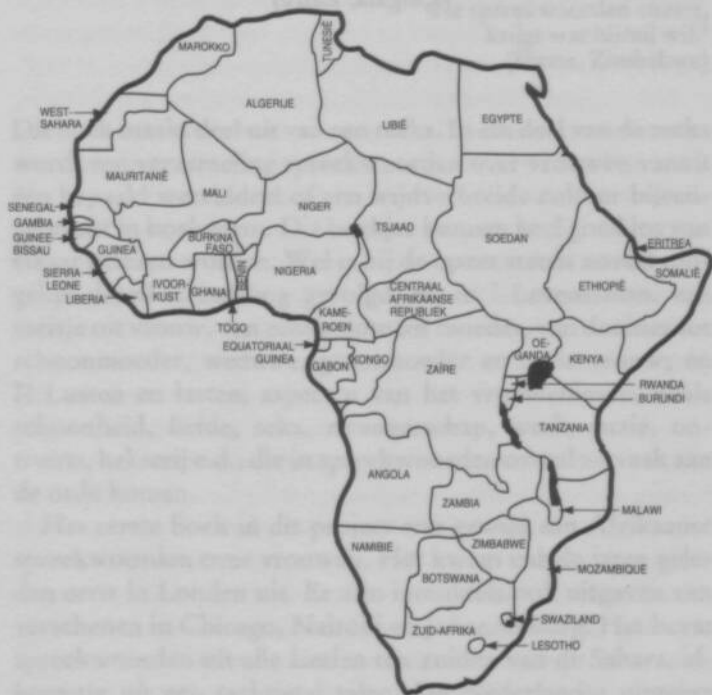
DEEL I LEEVERAREN

1	1	1
2	2	2
3	3	3
4	4	4
5	5	5
6	6	6
7	7	7
8	8	8
9	9	9
10	10	10
11	11	11
12	12	12
13	13	13
14	14	14
15	15	15
16	16	16
17	17	17
18	18	18
19	19	19
20	20	20
21	21	21
22	22	22
23	23	23
24	24	24
25	25	25
26	26	26
27	27	27
28	28	28
29	29	29
30	30	30
31	31	31
32	32	32
33	33	33
34	34	34
35	35	35
36	36	36
37	37	37
38	38	38
39	39	39
40	40	40
41	41	41
42	42	42
43	43	43
44	44	44
45	45	45
46	46	46
47	47	47
48	48	48
49	49	49
50	50	50
51	51	51
52	52	52
53	53	53
54	54	54
55	55	55
56	56	56
57	57	57
58	58	58
59	59	59
60	60	60
61	61	61
62	62	62
63	63	63
64	64	64
65	65	65
66	66	66
67	67	67
68	68	68
69	69	69
70	70	70
71	71	71
72	72	72
73	73	73
74	74	74
75	75	75
76	76	76
77	77	77
78	78	78
79	79	79
80	80	80
81	81	81
82	82	82
83	83	83
84	84	84
85	85	85
86	86	86
87	87	87
88	88	88
89	89	89
90	90	90
91	91	91
92	92	92
93	93	93
94	94	94
95	95	95
96	96	96
97	97	97
98	98	98
99	99	99
100	100	100

DEEL II LESTEN EN LASTEN

1	1	1
2	2	2
3	3	3
4	4	4
5	5	5
6	6	6
7	7	7
8	8	8
9	9	9
10	10	10
11	11	11
12	12	12
13	13	13
14	14	14
15	15	15
16	16	16
17	17	17
18	18	18
19	19	19
20	20	20
21	21	21
22	22	22
23	23	23
24	24	24
25	25	25
26	26	26
27	27	27
28	28	28
29	29	29
30	30	30
31	31	31
32	32	32
33	33	33
34	34	34
35	35	35
36	36	36
37	37	37
38	38	38
39	39	39
40	40	40
41	41	41
42	42	42
43	43	43
44	44	44
45	45	45
46	46	46
47	47	47
48	48	48
49	49	49
50	50	50
51	51	51
52	52	52
53	53	53
54	54	54
55	55	55
56	56	56
57	57	57
58	58	58
59	59	59
60	60	60
61	61	61
62	62	62
63	63	63
64	64	64
65	65	65
66	66	66
67	67	67
68	68	68
69	69	69
70	70	70
71	71	71
72	72	72
73	73	73
74	74	74
75	75	75
76	76	76
77	77	77
78	78	78
79	79	79
80	80	80
81	81	81
82	82	82
83	83	83
84	84	84
85	85	85
86	86	86
87	87	87
88	88	88
89	89	89
90	90	90
91	91	91
92	92	92
93	93	93
94	94	94
95	95	95
96	96	96
97	97	97
98	98	98
99	99	99
100	100	100

Inleiding bij de reeks

Samenvatting	137
a. Methodologische beschouwingen en proefopstellingen	138
b. Sociologische beschouwingen	142
Bibliografie	145

Een vrouw is als de aarde:
iedereen zit op haar.
(Lingala, Zaïre)

Inleiding bij de reeks

Spreekwoorden over vrouwen wereldwijd

'Wie spreekwoorden citeert,
krijgt wat hij/zij wil.'
(Shona, Zimbabwe)

Dit boek maakt deel uit van een reeks. In elk deel van de reeks wordt een verzameling spreekwoorden over vrouwen vanuit één bepaald werelddeel of een wijdverbreide cultuur bijeengebracht in boekvorm. Die boekjes kunnen heel goed los van elkaar gelezen worden. Wel is bij de opzet steeds zoveel mogelijk dezelfde indeling gevolgd, nl. in I. Levensfasen, van meisje tot vrouw, van echtgenote tot moeder, van dochter tot schoonmoeder, weduwe, grootmoeder en oude vrouw; en II. Lusten en lasten, aspecten van het vrouwenleven, zoals schoonheid, liefde, seks, zwangerschap, werk, ruzie, ontrouw, hekserij e.d., die in spreekwoorden overal zo vaak aan de orde komen.

Het eerste boek in dit project was gewijd aan Afrikaanse spreekwoorden over vrouwen. Het kwam enkele jaren geleden eerst in Londen uit. Er zijn inmiddels ook uitgaven van verschenen in Chicago, Nairobi en Johannesburg. Het bevat spreekwoorden uit alle landen ten zuiden van de Sahara, afkomstig uit een tachtigtal talen. De Nederlandse uitgever vond het echter voor de hand liggen om eerst het Europese deel uit te brengen, en pas daarna te laten zien hoe de vrouw in de rest van de wereld spreekwoordelijk is gemaakt. Er was best iets voor te zeggen om eerst ons eigen erfgoed tegen het licht te houden. Dat is dan ook gebeurd: *Een goede vrouw is zonder hoofd. Europese spreekwoorden en zegswijzen over vrouwen* verscheen in het najaar van 1993 en heeft tot discussies en reacties geleid.

Voordat ik naar Afrika ging, had ik nooit veel aandacht aan spreekwoorden besteed. Anders dan in Europa zijn spreekwoorden daar nog steeds 'de palmolie waarmee woorden gegeten worden', zoals de Nigeriaanse schrijver Chinua Achebe het eens heeft uitgedrukt. Omdat ze me opvielen, ben ik spreekwoorden over vrouwen gaan opschrijven. Door de jaren heen werden dat er vele honderden. De Europese ben ik pas gaan verzamelen sinds mij in Afrika telkens weer gevraagd werd hoe onze spreekwoorden over vrouwen er uitzagen. Waren die heel anders? Ik had er geen idee van. Door het Europese materiaal bijeen te brengen heb ik geprobeerd een bescheiden antwoord op die vraag te vinden.

Het project 'Spreekwoorden over vrouwen wereldwijd', waaraan ik al een aantal jaren, werk staat onder bescherming van UNESCO's Internationale Fonds ter Bevordering van Cultuur. Het is de bedoeling dat er elk jaar een nieuwe selectie van tussen de zeshonderd en duizend spreekwoorden over vrouwen verschijnt uit steeds een ander deel van de wereld. Na Europa en Afrika volgen Azië, de Joodse en Jiddische cultuur, de Arabische wereld, het Caraïbisch gebied en Latijns-Amerika.

Spreekwoorden over spreekwoorden

Wat zijn spreekwoorden? Hoewel er geen allesomvattende definitie bestaat, worden spreekwoorden onmiddellijk als zodanig herkend wanneer iemand ze citeert. Je zou ze kunnen omschrijven als korte kernachtige zegswijzen, die in vindingrijke vorm een geloof of aanvaarde waarheid behelzen. In definities worden in het algemeen de volgende vier kenmerken aan het spreekwoord toegekend: 1. zijn beknopte, artistieke vaste vorm; 2. zijn normatieve en conservatieve functie in de maatschappij; 3. zijn gezaghebbende geldigheid; 4. zijn anonieme herkomst.

Het motto van deze inleiding is een spreekwoord over het spreekwoord. Daar zijn er heel wat van. Ze onderstrepen de macht en het belang van het genre: het spreekwoord moet serieus genomen worden. Spreekwoorden over spreekwoor-

den vind je in tal van culturen (zie o.m. Meier-Pfaller 1980:14 e.v.). Hier zijn nog meer voorbeelden:

'Honderd spreekwoorden – honderd waarheden' (Spanje);

'Een oud spreekwoord zal nooit breken' (Rusland);

'Spreekwoorden zijn dochters van dagelijkse ervaring' (Nederland/Sierra Leone);

'Spreekwoorden zijn de room van de taal' (Afar);

'Alle spreekwoorden lopen op stelten' (Zweden);

'Een spreekwoord is het sieraad van de taal' (Iran);

'Spreken zonder spreekwoorden is als voedsel zonder zout' (Amharic, Ethiopië);

'Spreekwoorden zijn de paarden van de taal' (Yoruba, Nigeria).

Dit laatste betekent dat wanneer de communicatie spaak loopt, spreekwoorden gebruikt worden om de draad van het gesprek terug te vinden. Lezers in het Westen denken misschien dat spreekwoorden in hun eigen samenleving geen bloeiend bestaan meer leiden, maar de *Penguin Dictionary of Proverbs* (Fergusson 1986:197) herinnert aan hun blijvende betekenis: 'Is het spreekwoord in de steek gelaten, dan is het nog niet weerlegd.' Hoe ze vroeger gebruikt werden is moeilijk na te gaan en we weten ook niet hoeveel er verloren zijn gegaan of hoe (vaak) ze geciteerd werden.

Wie van ons kan nog voor de vuist weg spreekwoorden citeren? Ze zijn in de Europese gemeenschap vandaag minder gangbaar dan de *écu*, en zeker niet, zoals Wander nog constateerde in de negentiende eeuw, 'als geld in omloop onder de mensen'. Toch zijn er ook nu nog mondeling in gebruik. Als je erop let hoor je af en toe een spreekwoord citeren in gesprekken, op radio of televisie, of door politici in redevoeringen. In de geschreven literatuur zijn ze ook veelvuldig terug te vinden, vaak ironisch gebruikt in de traditie van Cervantes. Overigens valt het met die populariteit van mondelinge spreekwoorden in Europa ook nog best mee, al is het belang van het spreekwoord in onze twintigste-eeuwse schriftcultuur aanzienlijk verminderd. In een radio-uitzending (1992) over mijn onderzoek werden luisteraars opgeroepen om spreekwoorden over vrouwen door te bellen. De vijf telefoons van de studio stonden dat uur roodgloeiend en er wer-

den me nog heel wat brieven met spreekwoorden over vrouwen nagestuurd. Nee, ze zijn ook bij ons niet echt uitgestorven, en de belangstelling voor het spreekwoord op schrift neemt misschien zelfs toe, als we naar de heruitgaven kijken die de afgelopen decennia gemaakt zijn van een aantal belangrijke negentiende-eeuwse Europese collecties.

Spreekwoorden als citaten

Hoe werken spreekwoorden in de praktijk? Of ze nu uit de koran, de bijbel, van politici, de paus, patriarchen, filosofen, dichters, geleerden, of uit de wijsheid van de mondelinge traditie afkomstig zijn, spreekwoorden, gezegden en andere citaten verlenen de spreker geloofwaardigheid als zijn bronnen in hoog aanzien staan. In een mondelinge cultuur zijn die bronnen meestal anoniem. De spreekwoorddeskundigen zijn – uitsluitend of voornamelijk – de chefs en de oudsten, die zich op de voorouderlijke overlevering beroepen. Zij werpen zich op als specialisten van de traditie en zien zichzelf als haar vertegenwoordigers bij uitstek.

De Tjechische literatuurwetenschapper Jan Mukarovsky schreef een artikel over het gebruik van spreekwoorden. Hij introduceerde het begrip 'citeergedrag'. Citaten worden gebruikt om door te geven wat de spreker om wat voor reden dan ook niet rechtstreeks wil of kan zeggen (Mukarovsky 1971:299): daarom haalt hij er een autoriteit bij en als die het gezegd heeft, wie zouden wij dan zijn om in te gaan tegen zoveel godsdienstig, traditioneel of academisch gezag?

In elke mondelinge overdrachtsituatie geeft een *spreker* een *boodschap* door aan een of meer *toehoorders* in een specifieke *context*. Dit geldt ook voor het citeren van een spreekwoord: dat maakt het de spreker mogelijk gevoelige onderwerpen op een indirecte manier aan de orde te stellen. In mondelinge samenlevingen bestaat veel indirect taalgebruik. Het getuigt van beleefdheid en het is ook veiliger. Door iets niet rechtstreeks naar voren te brengen, word je niet persoonlijk verantwoordelijk gehouden voor je uitspraak. Zo kun je je indekken en ongestraft niet alleen kri-

tiek, maar ook spot of beledigingen uiten: je hebt ze immers niet zelf bedacht?

Prestige

Citeren is een kunst en wie zijn kennis handig weet te etaleren vindt daarin een bron van prestige. In mondelinge culturen maken mensen indruk als ze veel spreekwoorden citeren. Je kunt er autoriteit aan ontleen: het spreekwoord wordt geassocieerd met het gezag van oude wijsheid. Door te verwijzen naar de onwispelbare geldigheid van deze wijsheid verdient de spreker zelf ook respect en gezag. Zo worden niet alleen de traditionele waarden bevestigd maar ook de bestaande machtsverhoudingen, en krijgt de spreekwoordgebruiker, in de woorden van de Shona, wat hij of zij wil.

De artistieke manier waarop taal apart gezet of 'van haar automatisme ontdaan wordt' (Sklovski 1966:84) is goed zichtbaar in spreekwoorden. De boodschap wordt extra kracht bijgezet door literaire procédés, zoals ritme, rijm, klankassociaties, alliteraties, parallellismen, beelden, contrasten, woordspelingen enz. Mede dankzij de aantrekkelijke vorm leidt elk hergebruik van een bekend spreekwoord tot nieuwe aandacht voor de oude boodschap.

De spreekwoordgebruiker doet een beroep op de normen en waarden van de toehoorders in de betreffende culturele gemeenschap: 'Zowel de algemene aanvaarding als het deel uitmaken van de traditie zijn het gevolg van de socialisatie van bepaalde uitdrukkingsvormen die aanvankelijk persoonlijk waren. Collectieve aanvaarding hier (...) houdt een actieve keuze in, het betekent dat iets niet alleen algemene gebruikswaarde krijgt, maar ook algemene geldigheid' (Mukarovsky 1971:295). Of die aanvaarding wel zo algemeen is, staat helemaal niet meer ter discussie. De toehoorder wordt aangespoord of liever gezegd moreel gedwongen het ermee eens te zijn. Mensen die met instemming spreken over de geldigheid van spreekwoorden, beroepen zich ook vaak nostalgisch en romantisch op hun eeuwige waarheid en onschatbare wijsheid. Daardoor lijkt de traditie onwankelbaar. Zo noemt

Wander (1987:v – in navolging van Venedey 1842) de taal 'het hart van een volk' en spreekwoorden 'de aderen die het bloed naar alle lichaamsdelen voeren', om daarmee hun belang te onderstrepen. Volgens hem dragen ze 'de kleur en de aard van het volk met zich mee en kennis van zijn zeden en gebruiken'; ook zouden ze onthullen hoe volken kijken en denken, kortom spreekwoorden zijn in zijn ogen produkten van 'de volksgeest' die door veelvuldig gebruik gemeengoed zijn geworden: net als geldstukken die van hand tot hand gaan blijven ze bij de mensen in omloop. In het voorwoord bij zijn Gikuyu verzameling noemt de Keniaan Barra (1984:III) spreekwoorden 'het wezen van de welsprekendheid (...) de volle wijsheid door God in de harten van alle mensen geschreven en een kostbare erfenis die niet verloren moet gaan in de huidige tijden van verandering'. Twijfel aan de algemene geldigheid en de vraag welk perspectief en wiens belangen hier in het geding zijn komen in deze commentaren evenmin aan de orde als in de meeste andere bronnen.

Spreekwoorden zijn ingebed in de culturele erfenis van een volk, zeggen die bronnen steeds weer. Het ligt in hun aard om *de* normen en waarden van een maatschappij te bevestigen. Zoals altijd zijn ook hier de heersende normen de normen van de heersenden. Ook wordt nogal eens benadrukt dat het bestuderen van spreekwoorden inzicht geeft in *de* mentaliteit van een volk. Hier blijft m.i. grote voorzichtigheid geboden. Snelle conclusies over de werkelijkheid waarnaar ze zouden verwijzen zijn even verleidelijk als oppervlakkig en dus nutteloos, en kunnen zeker niet zomaar uit zulk materiaal worden getrokken. Toch lijken er enkele opvallende overeenkomsten tussen spreekwoorden uit verschillende culturen en werelddelen te bestaan, wanneer we op vorm en inhoud letten.

Vorm

Spreekwoorden bestaan meestal maar uit één, en zelden uit meer dan twee zinnen. Ze bevatten allerlei overeenkomsten in zinsbouw (Röhrich & Mieder 1977:60 e.v.), ondanks hun verschillende culturele herkomst. Ik beperk me tot een paar

voorbeelden van veel voorkomende vaste patronen, en in dit boek kies ik uiteraard spreekwoorden over vrouwen als illustratiemateriaal. Deze voorbeelden zeggen al iets over de tendentieuze boodschap die veel spreekwoorden over vrouwen kenmerkt. Daarover straks meer. We kijken nu eerst naar de vormkenmerken die ze ook gemeenschappelijk kunnen hebben:

1. A is (als) B: 'Een huis vol dochters is een kelder vol zuur bier' (Nederland/Duitsland); 'Een weduwe is als een boot zonder roer' (China); 'Een vrouw is als de aarde: iedereen zit op haar' (Lingala, Zaïre).

2. A is niet (als) B: 'Een vrouw is geen maïskolf waar je de bladeren afstroopt om te kijken wat ze waard is' (Baule, Ivoorkust); 'Een slechte echtgenote is geen goede moeder' (Spanje).

3. Geen A zonder B: 'Geen jonge vrouw zonder spiegel, geen oude zonder advies' (Spanje); 'Geen vrouw zonder grote zusster' (Rwanda).

4. Beter A dan B: 'Beter een domme vrouw dan een bouwvaldig huis' (Bassar, Togo); 'Beter samenwonen met een draak dan met een vrouw die niet deugt' (Engeland).

5. Als A, dan B: 'Als een oude vrouw danst, nodigt ze de dood uit op haar erf' (Duitsland); 'Als je danst met je rivale, doe dan je oog niet dicht' (Burundi); 'Als de vader zich niet als vader gedraagt, moet de dochter zich nog wel als dochter gedragen' (China).

6. Zei-spreuken, ook wel *wellerismen* genoemd, naar het personage Samuel Weller in Charles Dickens' roman *The Pickwick Papers*, die er veel gebruik van maakte. Wellerismen bestaan uit drie delen: een uitspraak, een middendeel waarin de spreker wordt gepresenteerd, en een derde deel dat naar de situatie verwijst waarin de uitspraak gedaan wordt, als volgt: 'Nu begint het huwelijk, zei de verwaarloosde vrouw, toen ze met doorns werd afgerost' (Hausa, Niger/Nigeria); 'De waarheid is hard, zei de man, hij sloeg zijn vrouw met de bijbel op het hoofd' (Friesland).

Over de hele wereld kunnen spreekwoorden verdeeld worden in: 1. van oorsprong directe uitspraken, spreuken of zegswijzen; en 2. spreekwoorden die vanaf het begin een metaforische vorm hadden. Voorbeeld van zo'n rechtstreekse uitspraak is: 'Wie zijn vrouw liefheeft, houdt haar thuis', een spreekwoord dat in vele varianten, toonaarden, talen en landen in Europa en daarbuiten voorkomt. Een indirecte beeldende uitspraak is te vinden in het volgende Ashanti spreekwoord uit Ghana: 'De kip weet ook wel dat het ochtend is, maar ze kijkt naar de mond van de haan', d.w.z. hij alleen mag kraaien, wat concreet betekent dat de vrouw hoort te zwijgen en de man het woord moet voeren.

Inhoudelijk moeten spreekwoorden eigenlijk in de eerste plaats 'live' bestudeerd worden. Dan kunnen vragen beantwoord worden als: Wie zijn de gebruikers en wie de geadresseerden (bijvoorbeeld man, vrouw, oud of jong)? En: Wat voor positie heeft hun groep in de betreffende maatschappij? Welke spreekwoorden komen het vaakst voor en wat is hun effect?

De concrete betekenis van een spreekwoord blijkt altijd pas op het moment dat het gebruikt wordt, lezen we vaak: 'Los van de situatie is er geen spreekwoord' (Brookman-Amisshah, 1971/72:264). Er kunnen zich inderdaad steeds nieuwe betekenissen ontwikkelen in nieuwe situaties. Bijvoorbeeld, een arme man die zich beklagt over zijn ellende zou dat zó kunnen doen: 'Of de weduwe nu ongesteld is of niet, maakt geen enkel verschil' (Baule, Ivoorkust). In zijn samenleving betekent het letterlijk dat een weduwe geen recht heeft op seksuele omgang, net als de vrouw die ongesteld is. In het speciale geval van deze man betekent het spreekwoord iets nieuws, nl. dat het geen verschil maakt voor de armen of het een feestdag is of een gewone dag: hun situatie blijft immers altijd even grauw en eentonig. Zo'n van oorsprong simpel en eenduidig gezegde met een rechtstreekse boodschap wordt metaforisch toepasbaar op oneindig veel andere situaties. Niettemin maakt het eveneens duidelijk dat in die cultuur de weduwe wordt ingeperkt. Weduwen worden ook vaak minder geres-

pecteerd dan vrouwen van wie de echtgenoot leeft of ze worden verdacht gemaakt: 'Een weduwe is als een boot zonder roer' (China). 'Trouw nooit een weduwe, tenzij haar man werd opgehangen', zeggen de Engelsen, en de Fransen waarschuwen: 'Een vrouw die haar man begraven heeft, vindt het niet erg er nog een te begraven.'

Voor ons doel zijn beide soorten opgenomen, zowel spreekwoorden die van oorsprong rechtstreeks iets over vrouwen in de betreffende samenlevingen zeggen als die dat metaforisch doen. In beide gevallen verschaffen ze informatie over bestaande vrouwbeelden.

Ondanks wisselende contexten en connotaties wordt steeds ook een relatief constante kern van betekenis doorgegeven (vgl. Cox in: Van Dale 1989:332). Aan de hand van die constante kernen wil ik een paar vergelijkende lijnen schetsen. Om te beginnen een aantal overeenkomstige trekken lijkt in uiteenlopende culturen aan vrouwen te worden toegeschreven. Dit realiseerde ik mij voor het eerst bij het voorbereiden van de uitgave van *Unheard Words* (1985). Elk hoofdstuk van dat boek over vrouwen en literatuur in verschillende werelddelen werd voorafgegaan door een kleine selectie spreekwoorden over vrouwen uit het betreffende gebied.

Opvallend was dat de enige categorie vrouwen die over het algemeen gunstig werd voorgesteld, de moeder was: uniek, liefdevol, betrouwbaar, hardwerkend, en daarom: 'Een vrouw moet zijn als je moeder', zoals de Swahili in Oost-Afrika zeggen. De voorkeur bij het krijgen van kinderen gaat vaak uit naar zonen: 'Het mooiste en meest begaafde meisje blijft altijd minder waard dan een jongen, zelfs als hij mismaakt is' (China), of: 'Een meisje baren, een probleem baren' (Tigrinya, Eritrea/Ethiopië). Er bestaan ook tegenvoorbeelden: 'Een dochter, een wonder', zeggen ze in Spanje, maar ze zeggen daar eveneens: 'Een hele nacht weëen en dan nog maar een dochter.'

Gaat het niet over haar moederschap, dan wordt de vrouw in spreekwoorden geregeld gepresenteerd als meer ontrouw dan deugdzaam en mannen worden voortdurend gewaarschuwd niet voor hun charmes en slechte bedoelingen te vallen. Vrouwen en dochters moeten voortdurend onder con-

trole gehouden worden: 'Een zak vol vlooiën is beter te bewa- ken dan een meisje' (Nederland/Duitsland); 'Een vrouw is als de ongepelde schors van een boom: wie er dichtbij komt, kan haar afpellen' (Shona, Zimbabwe); 'Wie een wit paard en een mooie vrouw heeft, zit altijd in de problemen' (Denemarken/ Italië). De zwijgzame en onderworpen soort wordt warm aanbevolen: 'Deugdzaam is het meisje dat lijdt en sterft zon- der een klap te geven' (Bengali, India); 'Zwijgen is het mooiste sieraad voor de vrouw' (Engeland/Griekenland/Italië).

Een ander punt dat vaak naar voren komt, is dat vrouwen ondergeschikt moeten zijn of (gemaakt) worden aan mannen in het algemeen en aan hun echtgenoten in het bijzonder: 'Een vrouw die Latijn kent, vindt nooit een man en komt slecht terecht' (Frankrijk/Italië/Spanje/Argentinië). De Sena (Ma- lawi/Mozambique) drukken zich als volgt uit: 'Trouw nooit een vrouw met grotere voeten dan je zelf hebt.' Die grote voeten zijn niet alleen letterlijk bedoeld, al wordt in spreek- woorden vaak de wens te kennen geven dat een vrouw liefst ook fysiek kleiner moet zijn: 'Het ongeluk blijft te overzien, zei de man, hij trouwde een klein vrouwtje' (Friesland); 'De vrouw en de sardien, hoe groter ze zijn, des te groter de schade' (Portugal). Mocht ze toch flink groter uitvallen, dan hebben de Ngbaka (Centraalafrikaanse Republiek) met het volgende spreekwoord een oplossing achter de hand: 'Een klein touwtje bindt een groot pak dicht', wat betekent dat een klein mannetje heel goed met een grote dikke vrouw kan trouwen, want hij blijft de baas (de zwakste vertegenwoordiger van de groep die de macht heeft is altijd sterker dan de sterkste van de groep die ondergeschikt is). De algemene boodschap lijkt dat vrouwen niet te veel in hun mars moeten hebben: ze worden acceptabeler naarmate ze jonger, kleiner en minder geleerd of competent zijn dan hun partners.

Ik ben veel meer spreekwoorden over vrouwen dan over mannen tegengekomen, zowel in Afrika als in Europa. In *The Penguin Dictionary of Proverbs* (Fergusson 1986) en in *Proverbs and Sayings of Ireland* (Gaffney & Cashman 1992) ont- breekt in de index een verwijzing naar de categorie 'man' (in de betekenis van het Engelse *male*), terwijl 'vrouw' in ruime mate vertegenwoordigd is. Misschien is het spreekwoord een

'mannenggenre' geworden in de zin dat zij zich er meer van bedien(d)en en het genre al doende naar hun hand hebben gezet. Daar zou het opvallende gegeven mee kunnen samenhangen dat veel spreekwoorden over vrouwen behoorlijk negatief zijn en vaak aantoonbaar vanuit een mannelijk perspectief geformuleerd.

In zijn (westers) onderzoek komt de Duitser Daniels (1985:18) tot de volgende conclusie: 'Terwijl spreekwoorden die mannen vanuit een vrouwelijk perspectief beoordelen zeldzaam zijn, zijn spreekwoorden over het thema vrouw ontelbaar, waarbij die welke negatieve eigenschappen naar voren brengen en rigide gefixeerde rolpatronen opvallend in de meerderheid zijn.' Die conclusie trekt ook de Ghanese Amba Oduyoye (1979) op grond van materiaal uit West-Afrika.

Daar zou tegen ingebracht kunnen worden dat spreekwoorden elkaar kunnen tegenspreken en daarmee neutraliseren. Neem de kwestie van de voor- en nadelen van polygamie: het spreekwoord 'Eén vrouw hebben is één oog hebben' (Luba, Zaïre) wordt weersproken in: 'Als je met twee trouwt, sterf je des te jonger', dat uit dezelfde cultuur afkomstig is.

Verzamelingen bevatten inderdaad spreekwoorden en tegensprekwoorden. Wanneer je echter kwantitatief gaat kijken, vind je dat de positieve spreekwoorden over vrouwen zeldzame vogels zijn temidden van hele zwermen negatieve (vgl. Oduyoye 1979; Daniels 1985 e.a.). Op basis van zijn Europese verzameling beaamt ook Cox (in: Van Dale 1989:334) de 'over het algemeen seksistische trekjes (...) in de bestaande door mannen aangelegde spreekwoordenverzamelingen'. Dat de meeste verzamelingen door mannen zijn aangelegd is juist, de opmerking over 'seksistische trekjes' een understatement.

Stereotypen

In spreekwoorden zijn bestaande stereotiepe opvattingen over vrouwen te vinden. Daniels (1985:21) laat het sociaal-psychologisch mechanisme zien: stereotypen zijn in woorden

uitgedrukte overtuigingen die zich richten op individuen of groepen. Ze nemen de vorm aan van algemene tendentieuze uitspraken die simplistisch en ten onrechte bepaalde eigenschappen of vormen van gedrag aan een groep mensen ontzeggen of toeschrijven. Stereotypen zijn het resultaat van een selectie van bepaalde trekken en waarnemingen waarbij andere ontkend worden, zodat de 'typische' trekken er worden uitgelicht en wie ze hoort niet meer zelfstandig nadenkt over zo'n uitspraak, maar er geruisloos in meegaat. Vergelijkbare clichés en retorische procédés doen het goed in de reclame. Om zulke uitspraken te doorzien kunnen we bepaalde vragen uit de narratologie (zie bijv. Bal 1985) stellen die zelden of nooit aan spreekwoorden gesteld zijn: 1. Wie citeert het spreekwoord? 2. Wat voor visie wordt erin gepresenteerd? 3. Wie is subject en wie is object? 4. Wie profiteert van het effect van zo'n citaat?

In een aantal spreekwoorden is het geslacht van de spreker gemakkelijk te raden. Zou een vrouw ooit het volgende zeggen: 'Vrouwen en koteletten, hoe meer je ze slaat, des te beter ze worden' (Duitsland)? Of: 'Een vrouw is als een geit: bindt haar vast waar de distels groeien' (Rwanda)? Of: 'Vertrouw nooit een vrouw, zelfs al heeft ze je zeven zonen gegeven' (Japan)? Ook de visie dat ze met harde hand geregeerd moet worden maakt duidelijk wie hier als subject en wie als object wordt gepresenteerd, en ook welke groep niet profiteert van het eventuele effect van zulke uitspraken. Veel spreekwoorden dicteren vrouwenrollen en vrouwengedrag en geven daarmee een visie op wat 'de' maatschappij van haar verwacht. Vanuit die visie moet de vrouw onderdanig zijn, bij voorkeur zwijgen, hard werken en zorgen voor (vooral mannelijk) nageslacht; en is ze zo onbetrouwbaar dat ze voortdurend ingeperkt en bewaakt moet worden. En zó gevaarlijk dat ze geassocieerd wordt met verderf, de duivel en hekserij.

De aantrekkelijke vorm en de retorische middelen worden vaak gecombineerd met dwingende uitdrukkingen als: 'Onze voorouders zeiden al...' of: 'Zoals de oude wijsheid (of: de traditie) ons geleerd heeft...' Het autoriteitsaspect heeft bij spreekwoorden de functie om bepaalde rolpatronen te legitimeren, om roldoorbrekend gedrag zo mogelijk te verbieden

en in elk geval af te raden, zoals in het Ashanti spreekwoord: 'Als een vrouw de grote trom maakt, wordt hij bewaard in het mannenvertrek.' Amba Oduyoye (1979:7) geeft het volgende commentaar bij dit spreekwoord uit haar eigen cultuur in Ghana: 'Waarom zou iemand moeite doen zo'n initiatief te nemen als de eer toch naar iemand anders gaat? Als een vrouw probeert even groot te zijn als een man, wordt dat alleen maar haar ongeluk. (...) Zulke spreekwoorden zijn een waarschuwing aan het adres van meisjes die gedrag aan de dag leggen dat de maatschappij als mannelijk heeft bestempeld.'

Spreekwoorden als spiegel

'Wanneer je over vrouwen praat,
denk dan aan je moeder.'
(Spanje)

Het is niet mogelijk na te gaan waar een bepaald spreekwoord oorspronkelijk vandaan gekomen is. De onderzoekers die zich met spreekwoorden uit een enkel land of taalgebied bezighielden, troffen hetzelfde spreekwoord of een variant ervan in verschillende regio's aan; wie naar een heel werelddeel keek of een wereldwijde verzameling nastreefde, kwam ook tot de conclusie dat spreekwoorden van overal overeenkomsten kunnen vertonen: 'Wat wij voor echt Nederlands houden, omdat het ons zo gemeenzaam is, dat hebben de Duitsers ook, ja, maar ook de Denen en de Noren, en ook de Fransen en Italianen' (Ter Laan 1988:7). Champion (1938:xxiv e.v.) gaat nog veel verder. Volgens hem zijn spreekwoorden over de hele wereld hetzelfde, al verschilt de lokale weergave van eenzelfde idee. Hij geeft een aantal frappante voorbeelden van overal, o.a. het spreekwoord: 'Ik mevrouw en jij juffrouw, maar wie doet het huishouden?' (Spanje) Zijn varianten zijn o.m.: 'Ik een koningin en jij een koningin, maar wie karnt de boter?' (Punjabi); 'Jij een dame, ik een dame, maar wie melkt de koe?' (Servië); 'Ik de baas en jij de baas, maar wie poetst de schoenen?' (Duitsland). Volgens Champion is het uitgesloten dat zulke spreekwoorden zich alleen maar verspreidden

doordat ze geleend werden. Toch zijn ze precies hetzelfde, zegt hij, al zijn de metaforen soms verschillend. Daar geeft hij een verklaring voor: 'Liefde, honger en angst zijn de basisgegevens die de mensheid beheersen (...) gegevens die onbeïnvloed zijn door omgeving of cultuur. Alle eeuwenlange beschaving zal die primaire instincten van de mensheid niet uitroeien' (ibid.). De studie van spreekwoorden heeft in zijn ogen een overtuigend bewijs geleverd van die blijvende gelijkheid van mensen 'overall, ongeacht taal of cultuur'. Champions betoog is simpel en weinig subtiel: spreekwoorden hebben net als de mensen die ze citeren universele trekken. Dus moeten daar wel aangeboren instincten achter zitten. Als dat zo was, zouden de wijdverbreide visies op vrouwen in spreekwoorden ook deel uitmaken van die onuitroeibare primaire instincten. Daar geloof ik niets van. Gedrag, gevoelens en verwachtingen zijn immers vooral cultureel bepaald en te veranderen. Champion, die zijn rijke verzameling in 1938 publiceerde, gaat op dat punt niet in. *Gender*-vragen werden in die tijd nog niet gesteld.

De menswetenschappen hebben zich de afgelopen decennia wél intensief met dat concept beziggehouden: *gender* als de manier waarop wat als typisch mannelijk of vrouwelijk wordt opgevat, is sociaal geconstrueerd en dus veranderlijk. Het biologische wordt losgekoppeld van het sociale, waarbij de gedachte is dat je meer tot man of vrouw gemaakt wordt dan als zodanig geboren. De beide seksen zijn nu eenmaal onderworpen aan hun historische en culturele context en worden daardoor in bepaalde rollen gedwongen. Dat heeft gevolgen gehad voor de machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen.

In *Women, Culture and Society* (1985:3) kwamen Rosaldo & Lamphere tot de conclusie dat er geen maatschappij bestaat die niet gekenmerkt wordt door enige graad van mannelijke dominantie en dat er geen maatschappij (door antropologen) is waargenomen

'waar vrouwen zouden beschikken over publiekelijk erkende macht en autoriteit die niet door die van mannen wordt overtroffen. Overall vinden we dat vrouwen van be-

paalde cruciale economische en politieke activiteiten worden uitgesloten, dat hun rollen als echtgenotes en moeders worden verbonden met minder macht en voorrechten dan mannenrollen. Het lijkt dan ook juist om te stellen dat alle hedendaagse maatschappijen tot op zekere hoogte mangedomineerd zijn, en dat hoewel de graad en de vorm van vrouwelijke onderworpenheid hogelijk variëren, ongelijkheid op basis van sekse vandaag een universeel feit van het maatschappelijk leven is.'

Momenteel worden, volgens een persbericht (IPS, maart 1993) 6 van de 179 lidstaten van de Verenigde Naties door een vrouw geregeerd. Slechts 3,5 procent van de ministersposten in de wereld wordt door vrouwen bekleed en zij bezetten minder dan 10 procent van de parlamentszetels. Op basis van de huidige tendens en de traagheid van eerdere ontwikkelingen heeft de ILO (de International Labour Organization) berekend dat het nog 475 tot 500 jaar zal duren voordat er grofweg net zoveel vrouwen als mannen machtsposities bekleden en de beide seksen in gelijke mate in het openbare leven vertegenwoordigd zullen zijn. Dat klinkt niet optimistisch, maar er is geen sprake van een onveranderlijk noodlot.

Er is al veel veranderd, vooral in geïndustrialiseerde samenlevingen. Dat de hier gepresenteerde beeldvorming bij veel lezers als sterk verouderd overkomt, is in dit opzicht veelzeggend. Van die veranderingen hebben vooral vrouwen uit bevoorrechte groepen geprofiteerd, die toch altijd meer scholing en ontwikkelingsmogelijkheden hadden dan de grote meerderheid van kansarme vrouwen. In onze tijd is de situatie nog weer schrijnender voor de grote aantallen vrouwen in ontwikkelingslanden en voor veel migrantenvrouwen in Europa. Uit sociologisch onderzoek blijkt dat juist bij minder opgeleide groepen de traditionele opvattingen over wat mannelijk dan wel vrouwelijk is het sterkst zijn (vgl. o.a. Naber 1992). Dat betekent overigens niet dat zulke ideeën niet ook in andere groepen ondergronds voortbestaan. Want het heeft natuurlijk altijd grote voordelen opgeleverd om andere groepen dan je eigen in een ondergeschikte positie te manoeuvreren en te houden. Wie onaangenaam en zwaar werk altijd

door anderen heeft laten doen, zal dat in het algemeen graag zo houden: 'De een maakt het bed op en de ander gaat erin liggen' (Duitsland). Het is een kwestie van macht en vanuit het comfort van de machtspositie ligt het aanbod om de vervelende klussen eerlijk te delen niet zomaar voor de hand.

'In een slecht huishouden word je om water en brandhout gestuurd' (Rwanda) betekent dat de man de slaaf van zijn vrouw zou worden als hij zulk vernederend (vrouwen)werk in haar plaats zou moeten doen. In Europa wordt in zo'n geval gezegd dat de vrouw de broek aan heeft, een veelgehoorde klacht: 'Waar de vrouw de broek aan heeft en de man het schort, gaat het slecht' (Italië). Slecht voor wie?

Vanuit de machtspositie van belanghebbenden presenteren de spreekwoorden 'hoe het hoort'. Die beeldvorming heeft bijgedragen aan onze identiteit. We zijn erdoor geprogrammeerd in ons gedrag als mannen én vrouwen veelal zonder dat we ons daarvan bewust zijn.

Al die waarschuwingen aan mannen en dwingende voorschriften en geboden voor vrouwen onthullen veel angst en onzekerheid. Als vrouwen zo onderdanig waren als ze volgens die regels horen te zijn, zouden angst en onzekerheid net zo overbodig zijn als de talrijke discriminerende spreekwoorden waartoe ze aanleiding gaven. Misschien is het ook die weerbarstige vrouwelijke vrijheidsdrang geweest waardoor ze geïnspireerd zijn.

De reeks houdt ons een kleine spiegel voor van vooral mannelijke denkbeelden over ideale en afwijkende vrouwelijkheid, die daarmee tevens visies onthullen op de ideale en afwijkende norm van mannelijkheid. In deze spreekwoordspiegel zien we ze de revue passeren – de voorgeschreven en aanvaarde, afgewezen en aangeprezen, verleden en voortbestaande rollen – zoals de regisseurs van het schouwtoneel van onze wereld ze in gedachten hadden. Ze zijn hier bijeengebracht om te laten zien dat de tijden én de beelden veranderen, maar ook om ons eraan te herinneren dat vanwege zulke denkbeelden veel vrouwen materieel, maatschappelijk en cultureel ook vandaag nog aanzienlijk minder vrijheid genieten dan mannen.

'Spreekwoorden kruiden de taal', zeggen de Somali, om nog maar eens een spreekwoord over spreekwoorden van stal te halen. Dat gebeurt in veel Afrikaanse culturen nog steeds: de dagelijkse omgangstaal wordt gekruid met beeldend taalgebruik. Afrika is befaamd om haar spreekwoorden. Ze zijn er springlevend, opvallend talrijk, enorm populair, sprankelend en kleurrijk. En dat geldt voor spreekwoorden over vrouwen wel in het bijzonder.

In de terminologie van Afrikaanse talen wordt niet altijd een absoluut onderscheid gemaakt tussen spreekwoorden en sommige andere genres, zoals Ruth Finnegan (1970:390 e.v.) heeft opgemerkt. Voor meer algemene informatie over Afrikaanse spreekwoorden kan ik het uitstekende hoofdstuk over dit onderwerp in haar boek *Oral Literature in Africa* (1970) aanbevelen.

Zoals gezegd wordt voor alle delen van deze reeks *Spreekwoorden over vrouwen wereldwijd* zoveel mogelijk dezelfde indeling aangehouden op basis van een ruime hoeveelheid verzameld materiaal uit verschillende werelddelen. Bij het indelen van het materiaal voor *Een goede vrouw is zonder hoofd* (1993) stuitte ik daarbij op cultuurverschillen: in deel I. Levensfasen bleef de categorie 'Mede-echtgenote' voor Europa leeg, terwijl polygamie in een aantal andere culturen geregeld voorkomt, ook in spreekwoorden. In Afrika vond ik in ieder geval heel wat spreekwoorden over *co-wives*. Minnaressen komen onder 'Liefde' aan de orde in II. Lusten en lasten. Daarin is ook het thema 'Onvruchtbaarheid' als aparte rubriek opgenomen. Dat was in Europa nauwelijks en in Afrika juist rijk vertegenwoordigd. Een spreekwoord als 'Gelukkig wie kinderen heeft, niet ongelukkig wie ze niet heeft' (Frankrijk) is in Europa ook niet zo wijdverbreid, maar zou in Afrika vrijwel ondenkbaar zijn.

Het indelen van literatuur is altijd problematisch en dat geldt zeker ook voor de verschillende thema's in het genre spreekwoorden. Er zijn altijd overlappingen. Dit boek vormt op deze regel geen uitzondering. Hoewel deel I. Levensfasen, een tiental duidelijk verschillende soorten 'vrouw' bevat, kan een vrouw natuurlijk tevens echtgenote, dochter, moeder of grootmoeder zijn, en zelfs tot al deze categorieën tegelijkertijd behoren. Het hangt allemaal af van de relaties. Zoals een Fulfulde spreekwoord zegt: 'De vrouw van de ene man is de grootmoeder van de andere.'

In deel II. Lusten en lasten wordt het beeld nog gecompliceerder: meisjes, echtgenotes en moeders worden zonder onderscheid minnaresses, arbeidsters, herrieschopsters, gifmengsters en zusters van de duivel. En vervolgens kan een gifmengster zwanger of onvruchtbaar zijn; een minnares kan mooi maar ook onbetrouwbaar zijn, en een heks kan zowel ruzie zoeken als machtig zijn. Met andere woorden: een flink aantal spreekwoorden zou zeker in meer dan één categorie gepast hebben. Ik heb daar geen bevredigende oplossing voor gevonden en uiteindelijk besloten vanwege de leesbaarheid elk spreekwoord maar één keer op te nemen.

In spreekwoordenverzamelingen wordt de vrouw als soort meestal ondergebracht onder 'familie' of 'menselijke verhoudingen', en bepaalde aspecten onder 'overig'. Bij het bestuderen van indelingen in spreekwoordenboeken ben ik soms opmerkelijke gevallen tegengekomen. Om een voorbeeld te geven: C.E.J. Whitting deelde zijn boek *Hausa and Fulani Proverbs* (1940) als volgt in: 1. Natuur; 2. Mens; 3. Ambachten en beroepen; 4. Religie en gedrag. Onder 2. Mens vinden we vervolgens: 'Het gezin: a. Ouders en kinderen', en 'b. Anderen: vrouwen, slaven.' Wat zou de auteur bedoelen? Misschien is in dit opzicht het liedje dat als motto voorafgaat aan deel I veelzeggend.

'Non-verbale' spreekwoorden

In geschreven vorm vind je vandaag in Afrika spreekwoorden geregeld in krantartikelen en in het werk van Afrikaanse

schrijvers terug. Heel opvallend zijn ook vaak geestige gezegden op voertuigen. Dat zijn lang niet altijd oude spreekwoorden of zegswijzen uit de mondelinge overlevering. Veel slogans op bussen en auto's gaan over man-vrouw relaties, bijvoorbeeld: 'Dat mannen lijden, ontgaat vrouwen', 'Pas op voor vrouwen, speel [eerder] met slangen', of: 'Een mooie vrouw blijft nooit bij één man' (Yankah 1989:330). De Ghaneese schrijver Ayi Kwei Armah gaf er zelfs een als titel mee aan zijn eerste roman: *The Beautiful Ones Are Not Yet Born* (De mooie zijn nog niet geboren).

Spreekwoorden worden meestal mondeling geuit, maar ze zijn ook in omloop via andere media: ze staan bijvoorbeeld, uit hout gesneden, afgebeeld op potdeksels, of als illustraties gegraveerd in kalebassen, ze worden geweven in of afgedrukt op textiel, en ze komen als symbolen in allerlei andere kunstvormen terecht. Sommige volken in Centraal-Afrika gebruiken een 'spreekwoordenkoord' om spreekwoorden uit te beelden en te leren aan de kinderen. Dit koord is een liaan waaraan allerlei voorwerpen zijn vastgebonden – een kippepoot, kruiden, een stuk stof enz. Elk voorwerp stelt een spreekwoord voor, en het koord wordt gebruikt als hulpmiddel in het onderwijs. Een andere vorm van non-verbale overdracht van spreekwoorden is muziek, via de taal van de drums (Carrington 1949), via hoorns of trompetten (Nketia 1979). De textielindustrie is ook een goed voorbeeld van het non-verbale verwerken van spreekwoorden. Dat kan gebeuren door middel van naamgeving. Een katoenprint waarop een papayaboom staat afgebeeld, verwijst naar het Ghaneese spreekwoord 'Onder de zoetste papayaboom ligt altijd een stok' (nl. om de papaya's mee te plukken) en wordt ook onder die naam (vaak afgekort) op de markt gezocht en verkocht.

In haar onderzoek naar boodschappen op wikkelrokken (*pagnes*) die vrouwen in West-Afrika dragen, onderstreept ook Lédji Bellow (1986) de sociale communicatiefunctie daarvan. Via deze *pagnes* worden o.a. huishoudelijke ruzies tussen echtgenotes van dezelfde man uitgevochten. De titel van haar artikel verwijst naar een populaire textielprint die de boodschap bevat: 'Ik loop harder dan mijn rivale.' Ook de echtgenoot krijgt boodschappen van zijn vrouw via de *pagne*

die ze draagt. Zo kan ze hem herinneren aan de wijsheid: 'Een goede echtgenoot is kostbaar.' Het is dan ook de naam van een dure stof die bij vrouwen zeer in trek is (Yanka 1989:333). In Zaïre heette een bepaald populair dessin een tijdlang 'Mijn man kan het' (*Mon mari est capable*), waarbij in het midden werd gelaten om welke van 'de drie c's' (*chic, cheque* of *choc*) het hier ging. De uitdrukking 'Mijn man kan het' bleef sindsdien met alledrie verbonden. Allerlei codes die buitenstaanders ontgaan, spelen in dit textielspel een rol. Zo kan de pagne in plaats van aan de voorkant geknoopt te zijn opeens de knoop vertonen aan de achterkant: dat verwijst naar de spreuk: 'Een gek volgt nog na mij.' Het slaat op de tweede echtgenote die de man van plan is te nemen of al genomen heeft (Yanka 1989:333). Iemand die zich heel sterk voelt, zou dan met het volgende Ashanti (?) spreekwoord kunnen reageren: 'De tseetseevlieg staat tevergeefs op de rug van de schildpad.'

Het al dan niet polygame huishouden kan heel wat problemen met zich meebrengen. In de liederen die gezongen worden bij het gezamenlijk stampen van de maïs of maniok, wisselen de vrouwen daarover onder elkaar van gedachten in een geïmproviseerde beeldende gezongen dialoog (Mvula 1985).

Het is wel duidelijk dat het spreekwoord in Afrika in onze tijd veel meer toepassingen kent dan in het Westen, en ook dat het op veel meer manieren verspreid wordt dan bij ons: mondeling, geschreven, via de tamtam en via bovengenoemde afbeeldingen en symbolen.

Een wel heel origineel voorbeeld van non-verbale overdracht van spreekwoorden is de boodschap via potdeksels bij de Fiote. Dit volk leeft gedeeltelijk in Cabinda, een Angolese enclave, en gedeeltelijk in Zaïre langs de kust. Potdeksels worden door vrouwen gebruikt om problemen of andere zaken te signaleren die ze mondeling niet bij hun echtgenoten aan de orde kunnen stellen. De deksels zijn ronde borden met een doorsnede van ongeveer 18 cm. Op de bovenkant zijn figuren in reliëf weergegeven. Elke figuur verbeeldt een spreekwoord of gezegde. Bij hun huwelijk krijgen meisjes potdeksels met spreekwoordafbeeldingen cadeau. Volgens de traditie eten vrouwen niet met hun echtgenoten; de mannen

van de clan eten met elkaar onder het afdak van het dorpshuis. De vrouwen doen het voedsel voor hun mannen in een aarden pot, bedekken dat met een stuk bananeblad en roepen een kind om het naar de mannen te brengen. Dit is de normale gang van zaken. Maar als een vrouw het oneens is met het gedrag van haar man of wanneer ze ruzie hebben, kiest ze een potdeksel met een toepasselijk spreekwoord uit haar collectie of ze geeft een houtsnijder opdracht om een nieuwe te maken, volgens haar instructies. Wanneer het voedsel met het gebeeldhouwde potdeksel arriveert, ontstaat er commotie: hé, een speciaal deksel! Voor wie is dat eten bestemd en wat heeft dat deksel te betekenen? Iedereen geeft commentaar, de echtgenoot moet opbiechten wat er aan de hand is en het gepalaver begint. Over zijn luiheid, zijn impotentie, zijn gierigheid, de frigiditeit van de vrouw, of haar bezwaren tegen zijn plan een tweede vrouw te trouwen. Wanneer de man beweert dat hij niet weet waar de boodschap op slaat, wordt het deksel geïnterpreteerd door een deskundige, en ook de andere heren echtgenoten geven advies. De afbeelding zou bijvoorbeeld een kookpot op drie stenen kunnen voorstellen. Het afgebeelde spreekwoord luidt: 'Drie stenen ondersteunen de kookpot; een vrouw heeft drie rechten in het huwelijk' (namelijk kleding, voedsel, sex). De boodschap van de vrouw betekent dat ze klachten heeft over een of meer van deze huwelijkse rechten (Vissers 1982:21). Op deze manier beschikken vrouwen over een bijzondere vorm van communicatie met unieke voordelen. Zo kan de eerste uitbarsting van woede van haar echtgenoot door de vrouw worden vermeden, aangezien ze zelf afwezig is wanneer de boodschap haar man bereikt. Aan de andere kant heeft hij de mogelijkheid om, in bijzijn van de andere mannelijke leden van de clan, alvast stoom af te blazen dan wel raad te krijgen. De communicatie via potdeksels laat zien hoe vrouwen delicate onderwerpen, die met hun man te maken hebben, op indirecte en subtiele manier aansnijden, wanneer ze dat überhaupt al doen. Deze boodschappen geven vooral vrouwenstandpunten weer, in tegenstelling tot veel van de mondelinge spreekwoorden over vrouwen die in het openbaar geuit worden. Veel spreekwoorden in dit boek stellen de verhoudingen on-

omwonden vast: 'Een vrouw wordt niets gevraagd' (Rwanda).

Kenmerken van spreekwoorden

Een populaire manier om een bepaalde uitdrukking te verbeelden is de *personificatie*. Menselijke eigenschappen worden aan dieren toegedicht, zoals in het eerder geciteerde Ashanti spreekwoord over de kip en de haan: 'De kip weet ook wel dat het ochtend is, maar ze kijkt naar de mond van de haan.' Voorwerpen of lichaamsdelen in spreekwoorden kunnen redeneren, denken of handelen: 'Het achterste van een moeder zondigt wanneer het zit' (Rundi). Ook *overdrijving* intrigueert: 'Duizend vrouwen, duizend palavers' (Ashanti). *Eufemismen* bewijzen ook hun diensten, bijvoorbeeld als waarschuwing tegen de risico's van te veel vrouwelijke bedgenoten: 'Niet op alle stoeltjes is het goed zitten' (Mandinka), of om een negatief advies in verhulde vorm mee te geven, zoals in de Kongo verwijzing naar een huwelijk met een onvruchtbare vrouw als 'een onbruikbare kalebas waarin de kurk te vast zit' (Van Roy & Daeleman 1963:18), of naar de ontroof van een vrouw als 'een rist kokosnoten' (Baule).

Spreekwoorden zijn *synoniemen* wanneer ze hetzelfde idee in verschillende bewoordingen uitdrukken, zoals bijvoorbeeld de gedachte dat de wereld zo vol vrouwen is, dat je je niet al te druk moet maken om een specimen van de soort in het bijzonder: 'Een vrouw is als de chrysallis (vlindercocon): geen bos waar ze niet overal hangt' (Mongo), of: 'Vrouwen zijn als hertepoep' (Bemba). Minder vaak komt het voor dat spreekwoorden *homoniemen* zijn, d.w.z. dezelfde vorm maar een verschillende betekenis aannemen afhankelijk van de culturele context, zoals in het volgende geval: 'Een moeder kan niet sterven'. Bij de Mongo in Zaïre betekent het dat moeders onsterfelijk zouden moeten zijn. Het is eigenlijk een wens. Een man zou het liefst zijn moeder altijd bij zich houden. Als het van hem afhing, zou ze nooit sterven. Bij de Ganda in Oeganda betekent het dat de kinderen hun moeder altijd zullen blijven prijzen, ook na haar dood.

Spreekwoorden worden gekenmerkt door hun bondigheid. Vaak zijn ze gesteld in *telegramstijl*: woorden – vooral lidwoorden, werkwoorden, voornaamwoorden – worden geregeld weggelaten: 'Er worden geen woorden verspild en alle uitspraken worden zo bondig mogelijk gehouden, terwijl de gewone grammaticale vormen vaak worden ingekort en veranderd. De verkorte vormen leiden in veel gevallen tot tamelijk archaisch of cryptisch taalgebruik' (Hamutyinei & Plangger 1974:16). Een Wolof voorbeeld: 'Naam vrouw-echtgenote: Ja. Ga niet, ik blijf; spreek niet, ik zwijg; doe niet, ik laat.' Voluit zou het letterlijk zo luiden: 'De naam van een vrouw die echtgenote is luidt: Ja. Zeg jij: ga niet, dan zegt zij: ik blijf thuis; zeg jij: hou je mond, dan zegt zij: ik zwijg stil; zeg jij: niet doen, dan zegt zij: ik zie ervan af.'

Een aantal van de meest sprekende karakteristieken van spreekwoorden blijft moeilijk vertaalbaar – klankeffecten zoals alliteratie, rijm, ritme en woordspelingen, om er maar een paar te noemen. Het volgende spreekwoord is een voorbeeld van woordspelingen bij de Yoruba: *Fomú fómo, fomo fómú; bí omó bā ti mu omú, ko bù se?* In vertaling luidt het: 'Geef de borst aan de baby, geef de baby aan de borst; zo lang de baby aan de borst zuigt, is dat niet het eind van het verhaal?' (Bamgbose 1968:84) Het spreekwoord speelt met het verschil tussen *omu*, 'borst', en *omo*, 'kind'. Het betekent zoiets als of je nu van de ene kant begint of van de andere kant, het komt toch op hetzelfde neer. Vaak gaat zo'n *jeu de mots* geheel of gedeeltelijk verloren in de vertaling. Dat is jammer, maar veel spreekwoorden behouden hun kracht en welsprekendheid ook in vertaling. En zonder vertaling zouden ze helemaal niet toegankelijk zijn buiten de cultuur waar ze vandaan komen.

Precies als in reclameslogans in onze hedendaagse cultuur wordt ook in spreekwoorden gebruik gemaakt van *parallelisme* (herhaling met een verschil). Overeenkomsten qua vorm in werkwoorden, voornaamwoorden of adjectieven, versterken *overeenkomsten* of onderstrepen *tegenstellingen* in betekenis; bijvoorbeeld: 'Een meisje baren is een probleem baren' (Tigrinya); 'Wat de yam voelt, begrijpt het mes' (Yoruba); 'Een moeder die op de grond ligt, ziet meer dan een kind in een boom' (Krio).

Ongebruikelijke vergelijkingen en verrassende soms choquerende beelden onderstrepen het verschil tussen spreekwoorden en alledaags taalgebruik. Zo kan een vrouw in een spreekwoord worden voorgesteld als een geit (Rwanda), een mimosa-boom (Xhosa), een deken (Ashanti), of een gebruikt aardappelveldje (Ganda).

Net als in andere werelddelen (cf. Röhrich, 1977:60 e.v.) vertonen ook Afrikaanse spreekwoorden regelmatige patronen. Daarover werd al in de algemene inleiding gesproken. Hier zijn nog een paar voorbeelden: het patroon van A is (als) B: 'De vrouw is een geit, de man een helderrode kolanoot' (Yaka); A is/is niet (als) B: 'Een dochter is geen visnet dat je in alle beken kunt uitzetten' (Kongo). Als A dan B: 'Als je vlug een kind wilt, trouw dan met een zwangere vrouw' (Fulfulde).

Spreekwoorden bestaan meestal uit één zin, en zelden uit meer dan twee, zoals de voorbeelden laten zien. Bij deze korte (en onvermijdelijk onvolledige) opmerkingen over de belangrijkste kenmerken van spreekwoorden moet ik het hier laten.

Zwijgzaam en onzichtbaar?

Er wordt vaak bezwaar gemaakt tegen interpretatie van spreekwoorden los van de context waarin ze geciteerd worden: het zou moeilijk zo niet onmogelijk zijn om ze, buiten de *live* situatie om, enige betekenis toe te kennen. Natuurlijk is voor het analyseren van contextgebonden verwijzingen en effecten van spreekwoorden veel informatie nodig: over de cultuur van herkomst, de letterlijke en de figuurlijke betekenissen; over gebruikers en doelgroep (sekse, leeftijdsgroep, maatschappelijke positie); over de gangbaarheid van spreekwoorden en de mate van vanzelfsprekendheid van hun boodschap. En over de manier waarop ze in omloop c.q. onbruik kunnen raken. Ook is kennis van tegen-spreekwoorden en parodieën van belang, want die kunnen een neutraliserend effect hebben. Deze verzameling Afrikaanse spreekwoorden over vrouwbeelden pretendeert niet meer te zijn dan een klein stapje op de weg naar een veelzijdiger en grootschaliger on-

derzoek over de manier waarop vrouwen in verschillende samenlevingen worden verbeeld. Ook over de verhouding van spreekwoorden als genre tot liederen en verhalen vanuit verschillend (o.a. m/v) perspectief is nog niet erg veel bekend. Zoals gezegd gaan we in dit kader dus niet in op de veranderlijke context en de daarmee samenhangende eindeloze mogelijkheden aan extra betekenis van de hier verzamelde spreekwoorden, al zijn wel hier en daar voorbeelden van concrete toepassing ter illustratie toegevoegd. We kunnen het alleen hebben over de boodschap die er zonder al die extra's ook al is – de eerder genoemde constante kern. Kwesi Yanka (1989:328) noemt dit 'de intrinsieke kwaliteiten' van het spreekwoord.

Op grond daarvan is het mogelijk een paar voorzichtige algemene opmerkingen over het hier gepresenteerde materiaal te maken. Vaak heb ik aan Afrikaanse vrienden en vriendinnen die in spreekwoorden geïnteresseerd waren, gevraagd of zij gelijksoortige negatieve spreekwoorden kenden van de kant van vrouwen over mannen. Dat bleek een probleem. Zelf heb ik ook weinig voorbeelden van zulke spreekwoorden kunnen vinden in de Afrikaanse collecties die ik heb geraadpleegd. Net als elders in de wereld zijn er ook in Afrika talloze negatieve spreekwoorden over vrouwen als soort, en verwijzen de meeste negatieve lessen en waarschuwingen niet zozeer naar de man als soort, maar ofwel naar de gehele mensheid, ofwel naar een selecte groep van 'slechte' mannen, zoals dieven of bedriegers. Dit bewijst niet dat vrouwen aardiger zijn dan mannen, en ook niet dat negatieve gezegden (door vrouwen) over mannen niet bestaan, wanneer ze niet als spreekwoord de ronde doen of opgetekend zijn. Naar mijn mening zou het er wel op kunnen wijzen dat:

1. vrouwen zich vaak niet even openlijk durven (of mogen) uitspreken als mannen, zolang hun rol in de maatschappij ongelijk is aan die van mannen (privé versus publiek);
2. aanzienlijk meer antropologisch en sociologisch onderzoek is gedaan (in Afrika en elders) naar de visies van mannen op de samenleving dan naar die van vrouwen.

Voor wat betreft het eerste punt: in alle ongelijke menselijke relaties staat wie de baas is zichzelf gemakkelijk toe vrij en

open over zijn ondergeschikten te spreken. Aangezien hij de touwtjes in handen heeft, kan hij zich dat zonder enig risico permitteren. Slaven, horigen, bedienden, gekoloniseerden en andere onderdanen houden hun gedachten en commentaaren aanzien van hun superieuren liever voor zich, omdat ze bang zijn voor de repercussies die een dergelijke openhartigheid zou kunnen hebben. Maar met hun gelijken bespreken ze de eigenaardigheden van de meesters natuurlijk tot in detail, terwijl die superieuren van het bestaan van zulk commentaaren geen notie hebben. Zo hadden Europese koloniale er in het algemeen geen idee van wat Afrikanen van hen dachten, aangezien communicatie op voet van gelijkheid onmogelijk was in de koloniale verhoudingen. Het voorbeeld van de kritiek via het potdeksel is een aanwijzing over de verhouding tussen de seksen bij de Fiote. Door het hele boek heen zijn sprekende voorbeelden van machtsstrategieën en manipulatie van beide kanten te vinden. De machtspositie wordt, zoals in de algemene inleiding al werd uitgelegd, duidelijk wanneer je let op het perspectief vanwaaruit een bepaalde uitspraak gedaan wordt. Het lijkt onwaarschijnlijk dat iemand de vloer gaat aanvegen met de groep waartoe hij of zij zelf behoort. Het blijkt dan ook dat in het algemeen de eigen groep buiten schot wordt gehouden in een uitspraak met een negatieve teneur.

Het ideaal van de 'Vrouw-echtgenote wier naam Ja luidt' is net als in andere delen van de wereld ook in Afrika meer 'wishful thinking' dan werkelijkheid. Er wordt ook daar door vrouwen geprotesteerd, gevlaid, gemanipuleerd en verzet gepleegd, zij het vaak op een indirecte manier. Niet alleen spreekwoorden, maar ook andere literaire genres zoals de mythe (Schipper 1985:23-27) of poëzie laten zien hoe de dominante groep, verzet op macht, de status-quo tracht te handhaven door middel van taal. Zo worden, in traditionele Yoruba poëzie, vrouwen aangewezen als zondebok: traditionele Yoruba dichters zijn, zoals Oyesakin (1985:38) uitlegt, de spreekbuis van een door mannen gedomineerde maatschappij, wanneer ze vrouwen de schuld geven van al het kwaad in de samenleving. Dat poëzie vrouwen portretteert als *de* aanstichtsters van wanorde en narigheid in de samenleving dient volgens hem twee samenhangende doelen:

'Het eerste doel is vrouwen ervan te overtuigen de dienende rol te accepteren, die door de samenleving van hen verwacht wordt. Het is om de uitspattingen van de slechte vrouwen tegen te gaan, zodat ze zich kunnen conformeren aan de maatschappelijke normen. Ten tweede proberen de scherpe aanvallen op en veroordeling van vrouwen in traditionele Yoruba poëzie vrouwen zodanig af te schilderen, dat mannen, die hen nu eenmaal nodig hebben, deze 'objecten', die ze zo liefhebben en begeren, enigszins kunnen blijven controleren.'

De belangrijkste slechte eigenschappen die in de poëzie aan Yoruba vrouwen worden toegedicht, zijn 'loslippigheid, hebzucht en wellust' (ibid.). De lage seksuele moraal van vrouwen wordt speciaal benadrukt in poëzie en in spreekwoorden – en niet alleen bij de Yoruba. De waarom-vraag kan natuurlijk alleen beantwoord worden na uitgebreid vergelijkend onderzoek naar sekse- en machtsverhoudingen.

Voor wat betreft ons tweede punt: al sinds de opkomst van vrouwenstudies, is de afwezigheid of 'onzichtbaarheid' van vrouwen in de studie van de geschiedenis en de maatschappij vaak opgemerkt. In *African Women: Their Struggle for Economic Independence* (1981:1) constateert de Oegandese antropologe Christine Obbo dat 'bijna de helft van de mensen in de meeste samenlevingen niet de kans of de ruimte krijgt om hun gedachten, angsten en hoop te uiten ten aanzien van arbeid, reproductie, zwangerschap, en seksualiteit'. Volgens haar is de rol van vrouwen door wetenschappers ofwel getrivialiseerd, ofwel van ondergeschikt belang geacht, met als resultaat dat de werkelijkheid en de visies van verschillende groepen in de samenleving niet voldoende aan de orde zijn gekomen. Obbo geeft toe dat vanuit bestaande tradities de toegang van overwegend mannelijke onderzoekers tot Afrikaanse vrouwen wellicht minder gemakkelijk was dan tot mannen, maar ze hekelt de automatische veronderstelling van de meeste onderzoekers 'dat mannen betere informanten zijn, omdat ze betrokken lijken bij de belangrijkste culturele activiteiten' (p. 3). Haar studie over vrouwenmigratie van de rurale gebieden naar de stad laat zien dat vrouwen 'die nooit

hadden gehoord van welke vrouwenbeweging in het Westen dan ook, mannelijke suprematie op alle gebieden van het bestaan ter discussie stelden, inclusief de bijbehorende mythen van het onvermijdelijke huwelijk, de onwenselijkheid van onwettige kinderen, en het algemene probleem dat er gewoon van uitgegaan wordt dat de positie van de vrouw ondergeschikt is aan en afhankelijk van mannen als vaders, broers en echtgenoten' (p. 4). Door migratie, hard werken en manipulatie hebben vrouwen strategieën ontwikkeld om economische onafhankelijkheid en betere sociale posities te bereiken. Dat deden ze ondanks de duidelijke behoefte van hun mannen om vrouwen onder controle te houden, wat 'altijd een belangrijk deel van mannelijk succes in de meeste Afrikaanse samenlevingen is geweest'. De vrouwen wilden de traditionele ideologieën op hun eigen manier veranderen.

Obbo's opmerking over onderzoek in de menswetenschappen bevestigt ons tweede punt: er is nog steeds te weinig bekend over wat vrouwen van hun eigen situatie vinden en over hun eigen antwoorden op bestaande problematische verhoudingen. Obbo illustreert ook het eerste punt – het in het openbaar zwijgen van vrouwen over bepaalde onderwerpen als gevolg van hun ondergeschikte positie – wanneer ze opmerkt dat de strategieën van Oegandese vrouwen 'bekend waren aan alle vrouwen, maar discreet werden verspreid in onderlinge conversatie of als kennis die ze hadden geïnternaliseerd vanaf hun kinderjaren door vrouwelijke familieleden te observeren. Hoewel de meeste vrouwen in het dorp ervoor zorgden dat de kinderen hun strategieën niet kenden door in raadsels te spreken, werd deze voorzorg soms vergeten in tijden van stress' (p. 4 e.v.). Dankzij onderzoek als dat van Obbo en anderen zijn vrouwen inderdaad zichtbaarder geworden.

'De woorden van vrouwen vallen niet op de grond'

De laatste jaren verschijnt in hoog tempo steeds meer algemene informatie over de rol van vrouwen in Afrikaanse samenlevingen (bijvoorbeeld Barbier 1985; Cutrufelli 1983;

Oppong 1983). Ondanks verwoede pogingen heb ik echter maar één artikel van een Afrikaanse vrouw over vrouwen en spreekwoorden in Afrika kunnen vinden: een verontwaardigd essay over de Ashanti vrouw en haar socialisatie via spreekwoorden van Amba Oduyoye (1979). Zij bestudeerde het cruciale effect van beeldspraak in spreekwoorden over vrouwen in de maatschappij met het doel 'de werkelijke situatie van vrouwen in Ashanti aan het licht te brengen', overtuigd als ze was dat taal die over vrouwen gaat, en spreekwoorden in het bijzonder, de op sekse gebaseerde sociale verhoudingen beïnvloedt. Spreekwoorden versterken bepaalde beelden van vrouwen en rechtvaardigen de rol die wordt toegeschreven aan meisjes, echtgenotes, moeders, weduwen enz. Het beeld dat van hen gepresenteerd wordt in spreekwoorden, wordt gebruikt om bepaalde rollen en functies te legitimeren. Haar 'inside' observaties ten aanzien van de Ashanti vrouwen gaan ook op voor beeldvorming en boodschap in andere spreekwoorden in onze verzameling: 'vrouwen die niet passen in het voorgestelde beeld worden gemarginaliseerd door hun eigen sociale groep, door andere vrouwen, en ook door mannen. Dus kom je algemene uitspraken tegen als: vrouwen kunnen geen geheim bewaren, ze vragen onmogelijke prestaties van mannen, ze blijken altijd ontrouw te zijn (...) Het blijft echter een feit dat het om een verzonnen beeld gaat, waardoor het voor de individuele vrouw moeilijk gemaakt wordt om zelf iemand te zijn' (Oduyoye 1979:5).

Hetzelfde artikel vermeldt een paar spreekwoorden die de nadruk leggen op de waarde van het individu, ongeacht geslacht en status. Ze zouden gebruikt kunnen worden als tegenvoorbeeld tegenover de talrijke vrouwvijandige citaten, bijvoorbeeld: 'Alle mensen zijn kinderen van God', of: 'We zijn allemaal kinderen uit eieren - we komen uit dezelfde bron'. Ze constateert ook dat het er maar een paar zijn temidden van die grote hoeveelheid andere (p. 5-6).

In onze collectie benadrukken veel Afrikaanse spreekwoorden de reproductietaak van vrouwen als hun belangrijkste kenmerk: 'Meisje, laat zien dat je baart, dan ben je wat waard' (Bembe). Polygame neigingen van mannen worden als

vrij normaal gepresenteerd, terwijl de belangstelling van vrouwen voor andere mannen gelijkstaat aan ontrouw. Een vrouw moet respect aan de man betuigen, aangezien zij volgens een Gikuyu spreekwoord 'in haar vrouw-zijn blijft' (of 'in haar kind-zijn' wat op hetzelfde neerkomt). Het gedrag van vrouwen wordt voorgeschreven vanuit een onaantastbare logica: een aantal werkzaamheden wordt voorgesteld als te moeilijk voor vrouwen en bestempeld als 'mannenwerk'. En vrouwen is het nu eenmaal niet toegestaan om mannenrollen te vervullen. Dat het zinloos is om dat – tegen beter weten in – toch te willen is een veelgehoorde boodschap in spreekwoorden. Een Ashanti voorbeeld dat betrekking heeft op meisjes die 'mannelijk gedrag' vertonen is het volgende: 'Als een grote vrouw palmnoten [op haar hoofd] draagt, pikken de vogels die weg' (Oduyoye 1979:7). Een duidelijk ontmoedigingsbeleid.

Dat het huwelijk een absolute maatschappelijke noodzaak is, wordt veelvuldig benadrukt. Uit de sociale gevolgen van deze man-vrouw relatie blijkt in de spreekwoorden wel dat getrouwde mannen duidelijk beter af zijn dan hun partners. Dit is bijvoorbeeld af te leiden uit de mannelijke minachting voor huishoudelijke werkzaamheden als water halen, koken, of schoonmaken, waarvan we eerder spreekwoordelijke voorbeelden gaven. Mannen worden door middel van spreekwoorden gewaarschuwd zich niet te laten domineren door hun vrouw, omdat ze anders het risico lopen opgezadeld te worden met onaangenaam werk, want onaangenaam blijft al dat gesjouw met brandhout en water over vaak lange afstanden in de brandende zon. Een voorbeeld vanuit vrouwelijk perspectief: 'De getrouwde kip pikt, de ongetrouwde kip pikt. Beter ongetrouwd dus, dan kan ze voor zichzelf pikken' (Fulfulde, Senegal). Dit wordt gezegd door een vrouw die een arme man heeft: als ze alleen was gebleven, hoefde ze niet ook nog voor hem te ploeteren.

Vruchtbaarheid en moederschap, zo suggereren tal van spreekwoorden, zijn de belangrijkste eigenschappen van de vrouw, terwijl onvruchtbare vrouwen en weduwen als beklagenswaardige wezens worden afgebeeld. Vrouwen zijn voorwerp van angst en wantrouwen: zelfs na een lang huwelijk

moet een man onthouden dat ze altijd een 'buitenstaander' blijft: 'Een vrouw is als een rat: zelfs als hij in je huis opgroeit, steelt hij van je' (Ganda). Het betekent dat je ook na jaren huwelijk nooit zeker van haar bent, ze kan er altijd met een ander vandoorgaan.

Soms wordt solidariteit verwoord, vaker de rivaliteit tussen vrouwen, of hun medeplichtigheid aan het systeem. De meest liefdevolle verhouding is die tussen moeders en kinderen, terwijl de relatie tussen man en vrouw en die tussen echtgenotes van dezelfde man bij voorbaat problematisch lijkt. De man heeft echter geen keus, helaas: 'Bij gebrek aan een moeder, neem je een vrouw' (Hausa).

We kunnen voorzichtig concluderen dat ook in Afrika spreekwoorden bijdragen en bijgedragen hebben aan de beeldvorming over man-vrouw relaties en rolpatronen die als natuurlijk en vanzelfsprekend gepresenteerd en vaak ook aanvaard zijn. 'De mond met de baard liegt niet' (Bemba, Zambia) en 'De woorden van mannen vallen niet op de grond' (Shona, Zimbabwe). Amba Oduyoye vermeldt een bekend vrouwengezegde uit haar cultuur: 'Ik kom niet als vrouw terug' (d.w.z. in een volgend leven, zolang er een maatschappij is waarin mannen voorrechten hebben die voor vrouwen niet zijn weggelegd). Zo'n uitspraak drukt uit dat echte rolverandering in een vrouwenleven voor onmogelijk wordt gehouden, maar er blijkt ook ontevredenheid uit met dat vrouwen bestaan: 'Als de meerderheid van de heksen inderdaad vrouwen zouden zijn, moet je dat gegeven ongetwijfeld als een vorm van protest tegen hun feitelijke machteloosheid interpreteren' (Oduyoye 1979:12). Toch hebben vrouwen waarschijnlijk vaak vrijwillig van hun ongelijke positie het beste gemaakt, in de eerste plaats uit pure onmacht, maar ook omdat ze hun rechten niet zozeer met die van mannen vergeleken of associeerden. Zolang het mannen- en vrouwendom door mensen opgevat worden als vanzelfsprekend apart en complementair, zolang het uitgangspunt van de 'natuurlijke' hiërarchie niet ter discussie wordt gesteld, zijn vrouwen wellicht minder geneigd hun situatie te vergelijken met die van mannen dan met die van andere vrouwen, hun moeders, zusters, medevrouwen en vriendinnen. Vandaag de dag ver-

gelijke vrouwen, met name in de steden, hun sociale positie en persoonlijke rechten wel steeds meer met die van mannen. Vaker dan voorheen maken ze aanspraak op dezelfde vrijheid, banen en kansen. Ze willen hun aandeel in het openbare leven en nemen niet langer genoegen met een rol die zich beperkt tot de huiselijke sfeer.

En wat gaat er dan gebeuren met de spreekwoorden, deze 'room van de taal'? Om nieuwe rolmodellen te scheppen, zou het interessant kunnen zijn om het negatieve in spreekwoorden te vervangen door het positieve, het woord vrouw/vrouwelijk door het woord man/mannelijk – en andersom – niet als een oplossing maar als een eenvoudige oefening, om eens te kijken hoe het er van de andere kant uitziet. Waar oude spreekwoorden hun relevantie verliezen, worden ze vergeten, maar waar zich een sterke behoefte aan nieuwe voordoet, daar zullen ze toch weer ontstaan. De Ganda zeggen het zo: 'Een oud spreekwoord geeft aanleiding tot een nieuw.'

Noot over vertaling en presentatie

De spreekwoorden zijn zo letterlijk mogelijk vertaald. Een enkele maal is ter verduidelijking een woord toegevoegd in het spreekwoord zelf. Dat staat dan tussen haakjes. Waar nodig is achter het spreekwoord een korte uitleg toegevoegd, eveneens tussen vierkante haakjes. Waar de uitleg een citaat is, wordt dat aangegeven door middel van aanhalingstekens. In een aantal gevallen ressorteren twee of meer spreekwoorden als a, b, c onder hetzelfde nummer: het zijn synoniemen of varianten op hetzelfde thema. Achter elk spreekwoord worden alle landen en/of talen genoemd waarin ik ze heb gevonden.

De index achterin geeft soms meer dan één bron en vindplaats aan. Het betekent dat hetzelfde spreekwoord in verschillende collecties, landen en tijden werd aangetroffen, terwijl het ook uit meer dan één mondelinge bron afkomstig kan zijn. In een paar gevallen was het onmogelijk om de originele taal te achterhalen en is alleen het land genoemd. Sommige talen worden aan twee kanten van een grens gesproken, of zelfs in meer dan twee landen. Desondanks wordt maar één van deze landen genoemd wanneer een bepaald land expliciet is aangegeven door informant of schriftelijke bron. Vaak is alleen de taal bekend, en niet het land. In zo'n geval zijn de namen van de verschillende landen waar de taal gesproken wordt vermeld. Swahili is een extreem voorbeeld: het wordt gesproken in een aantal Oost- en Centraalafrikaanse landen, van Tanzania, Kenya en Oeganda tot Zaïre, Rwanda en Burundi. Wanneer de exacte herkomst van een Swahili spreekwoord ontbreekt, wordt Oost-Afrika als geografisch kader aangehouden. Net als in Europa kan ook in Afrika een spreekwoord in meer dan één taal voorkomen. Dit is niet verwonderlijk, aangezien spreekwoorden overal in de wereld met hun gebruikers meereizen. In sommige gevallen komt

hetzelfde spreekwoord ook in verschillende culturen voor, zonder aanwijsbare invloed of contact van buitenaf.

Deze verzameling bevat spreekwoorden over vrouwen uit bijna tachtig talen en uit alle landen ten zuiden van de Sahara. In Afrika bestaan vele honderden talen. Er zijn uiteraard veel en veel meer spreekwoorden. Ik had nog jaren door kunnen gaan, maar dat was niet de opzet. Hier wordt niet meer dan een kleine selectie in kaart gebracht, een eerste bescheiden inventarisatie van spreekwoordbeelden over vrouwen in Afrika.

DEEL I LEVENSFASEN

1. Een veldrijder die zijn paard aan de leiding geeft. (Zuid-Afrika)
2. Een veldrijder die zijn paard aan de leiding geeft. (Zuid-Afrika)
3. Een veldrijder die zijn paard aan de leiding geeft. (Zuid-Afrika)
4. Een veldrijder die zijn paard aan de leiding geeft. (Zuid-Afrika)
5. Een veldrijder die zijn paard aan de leiding geeft. (Zuid-Afrika)
6. Een veldrijder die zijn paard aan de leiding geeft. (Zuid-Afrika)
7. Een veldrijder die zijn paard aan de leiding geeft. (Zuid-Afrika)
8. Een veldrijder die zijn paard aan de leiding geeft. (Zuid-Afrika)

Als je vader tegen je praat, buig je hoofd.

Als je man tegen je praat, buig je hoofd.

Zwijg stil: de vrouw is een slavin.

Je moeder heeft een meisje gebaard.

(Bambara initiatielied voor meisjes, Mali)

Deze man met wie ik als kind trouwde
heeft me in alles geholpen.

We houden van elkaar: hij aanbidt me
omdat ik hem gehoorzaam.

(Lingala lied, Zaïre)

Het kind dat ze baart,
het kind dat ze baart,
het kind dat ze baart,
is een sieraad.

Ja, zelfs al gaf je haar gouden oorhangers,
het kind is het echte sieraad van je vrouw.

(Bambara lied, Mali)

I. Meisje

1. Een meisje baren is een probleem baren. (Tigrinya, Eritrea/Ethiopië)
2. Een mooie navel beschermt een meisje niet tegen ellende. (Rundi, Burundi)
[= Ondanks haar mooie uiterlijk kan een meisje toch ongelukkig zijn.]
3. Als de dans in volle gang is, zie je de bovenbenen van het meisje. (Baule, Ivoorkust)
[= Haar rok waait op doordat ze zo vol overgave danst: als je al je energie in je werk stopt, oogst het resultaat bewondering.]
4. Meisje, laat zien dat je baart, dan ben je wat waard. (Bembe, Kongo)
5. De melk van een meisje zit in haar geslacht. (Rwanda, Rwanda)
[= Melk en koeien zijn een symbool van voorspoed. Als een meisje er niet in slaagt een echtgenoot te vinden om kinderen mee te krijgen, komt ze ongelukkig terecht.]
6. Geen zelfverzekerd meisje heeft het ooit gewonnen van het bruidskleed. (Ndebele, Zimbabwe; Zulu, Zuid-Afrika)
[= 'Het huwelijk zal het wilde of zelfverzekerde meisje temmen.' Wanneer een vrouw vroeger trouwde, droeg ze een *isidwaba* (een bepaald soort rok) om te laten zien dat ze nu een getrouwde vrouw was.]
7. Een meisje schudt haar borsten zonder de gevolgen te overzien. (Rwanda, Rwanda)

[= Een meisje denkt dat ze altijd zorgeloos kan blijven rondfladderen. Het spreekwoord is een waarschuwing: denk ook aan de toekomst.]

8. Geen meisje kijkt op zichzelf neer. (Rwanda, Rwanda; Swahili, Oost-Afrika)
[= 'Elk meisje denkt dat ze in de smaak valt.']
9. Wat een meisje absoluut wil, krijgt ze gedaan. (Rwanda, Rwanda)
10. Eén meisje misdraagt zich, alle meisjes worden erop aangekeken. (Rwanda, Rwanda)
11. Een meisje verzamelt geen nat brandhout. (Zulu, Zuid-Afrika/Swaziland; Ndebele, Zimbabwe)
[= 'Nat hout brandt niet gemakkelijk, en wordt dan ook niet gezocht. Alleen droog hout wordt gesprokkeld.' Een meisje trekt altijd wel een man aan: geen meisje hoeft ongetrouwd te blijven.]
12. Wanneer de vijgen rijp zijn, hebben alle vogels er zin in. (Gikuyu, Kenya)
[= 'Een huwbaar meisje wordt begeerd.']
13. Opgroeiend tussen de jongens, wordt het meisje er niet gezonder op. (Gikuyu, Kenya)
[= 'De jongens eten sneller en meer, dus het meisje raakt ondervoed.' De zwakkere kan niet concurreren met de sterkere.]
14. Het favoriete meisje kun je niet vertrouwen. (Ganda, Oeganda)
[= 'Een boom mag er recht en mooi uitzien, het hout kan toch waardeloos zijn. Uiterlijke schijn bedriegt.']
15. Ze toont respect, ook zonder vriendje. (Ndebele, Zimbabwe)
[= 'Een meisje moet respect tonen aan iedereen die ze

- tegenkomt (en niet alleen familie), want iedereen kan later een lid blijken te zijn van de familie waaraan ze wordt uitgehuwelijkt.']
16. Als het noodlot toeslaat, gaat het meisje met de gast naar bed. (Rwanda, Rwanda)
[= 'Overtreding van een verbod is een voorteken van ongeluk.']
17. In het zicht van iets angstwekkends gaan meisjes netjes zitten. (Rundi, Burundi)
[= Wanneer zich problemen voordoen, moet je eerst denken en dan pas doen.]
18. De dag van haar besnijdenis, geen water in de bron. (Minyanka, Mali)
[= Na de besnijdenis bestaat altijd het risico van bloedingen en is er water nodig om de wond te wassen. De besnijdenis op zich is al een vervelende gebeurtenis: als het gebrek aan water hier nog bijkomt, betekent dat nog meer narigheid: een ongeluk komt nooit alleen.]
19. Zelfs het lelijke meisje ontkomt niet aan besnijdenis. (Minyanka, Mali)
[= 'Alle meisjes bij de Minyanka moeten clitoridectomie ondergaan voor het huwelijk': geen uitzondering op de regel.]
20. Een ongetrouwd meisje is als een bok in het bos: of met de speer erop af of besluipen. (Ganda, Oeganda)
[= 'Een begerenswaardig meisje heeft veel vrijers.']
21. De gebochelde wordt uitgehuwelijkt aan haar burens. (Zulu, Zuid-Afrika/Swaziland)
[= 'Als een meisje een gebrek heeft, fysiek of anderszins, kan ze het beste trouwen met iemand die haar goed kent en haar daarom eerder zal accepteren.']
22. Meisjes kennen de problemen van vrouwen niet. (Minyanka, Mali)

[= 'Voor hun besnijdenis zijn meisjes gelukkig; ze hebben geen verantwoordelijkheden, geen huishoudelijke problemen. Ze dansen en spelen tussen de kooktijden. Niettemin verlangen ze naar het huwelijk dat hen 'volwassen' zal maken.' (...) 'Ik mag dan niet jouw problemen hebben, ik heb weer andere die net zo erg zijn,' zegt bijvoorbeeld de stadsvrouw die terugkomt om haar vriendinnen op te zoeken. Ze krijgt te horen dat ze wel geluk heeft om in de stad te leven: geen water hoeven dragen, geen koren hoeven malen, geld om uit te geven etc. Dan citeert de vrouw het spreekwoord.']

23. Een zwanger meisje trouwt niet meer voor de eerste keuken. (Namibië)

[= 'Door zich zwanger te laten maken, heeft ze de kans verspeeld om de eerste vrouw van de chef te worden.']

24. Beter kleine vrouw dan klein meisje. (Rwanda, Rwanda)

[= 'Het lot van een meisje is onaantrekkelijker dan dat van een vrouw. Kies de minste van twee kwaden.']

25. a. Een meisje is als een pindanoot: ze vergroot de clan. (Woyo, Zaïre)

b. Een clan met vrouwelijk nageslacht kan niet uitsterven. (Kongo, Zaïre)

[= 'De clan vaart wel zolang als er huwbare meisjes zijn.']

II. Vrouw

1. *a.* Een vrouw is als de aarde: iedereen zit op haar. (Lingala, Zaïre)
b. Een vrouw is als de aarde: zelfs een dwaas zit op haar. (Lulua, Zaïre)
2. Een vrouw zonder man is een veld zonder zaad. (Luba, Zaïre)
3. Het touw van een vrouw ligt klaar op de veranda. (Ganda, Oeganda)
[= 'Een vrouw die beledigd wordt door haar echtgenoot zegt algauw: 'Ik ga me ophangen.'']
4. Een vrouw en de hemel zijn niet te begrijpen. (Gikuyu, Kenya)
5. *a.* Een vrouw is geen maniok die je op waarde schat door te roosteren en te proeven. (Baule, Ivoorkust)
b. Een vrouw is geen maïskolf waar je de bladeren afstroopt om te kijken wat ze waard is. (Baule, Ivoorkust)
[= 'De vrouw is een mysterieus wezen, moeilijk te doorgronden. Alleen lange ervaring zal je leren of de vrouw die je trouwde de echtgenote is die bij je past.']
6. *a.* Vrouw, bedenk dat de mond soms bedekt wordt met een hand. (Gikuyu, Kenya)
b. Geen geheimen voor een vrouw. (Shona, Zimbabwe)
[= 'Vrouwen kunnen over het algemeen geen geheimen bewaren.']
7. De uil zegt: 'Wie roddelt met de vrouwen is een vrouw.' (Fulfulde, Kameroen/Nigeria/Tsjaad)

8. Achterklap bij de bron wordt gehoord door de kikker.
(Sena, Malawi/Mozambique)
[= 'Vertel nooit een geheim in het openbaar op de plek waar vrouwen water halen.']
9. Wie geen praatgrage vrouw wil trouwen, blijft vrijgezel.
(Mongo, Zaïre)
10. Een vrouw is een vuur. Wie er te veel van wil, verbrandt.
(Fulfulde, Senegal)
[= 'Om vuur te maken gaat de huisvrouw meestal naar de burens, om wat gloeiende kolen te halen, die ze mee naar huis neemt op een potscherf. Zij pakt de kolen met de hand uit het vuur van de buurvrouw en neemt zo telkens kleine beetjes mee. Even voorzichtig als met het vuur moet je zijn met vrouwen, gevaarlijke schepselen.']
11. Een vrouw is als de mimosaboom, die de hele dag (kauw)-gom oplevert. (Xhosa, Zuid-Afrika)
[= Het beeld verwijst naar het kauwen van gom, waar de Xhosa verzot op zijn: je kan altijd van haar profiteren.]
12. De vrouw is als een schaduw: kom je dichterbij, dan gaat ze op de loop; ga je van haar weg, dan volgt ze je. (Luba, Zaïre; Somali, Somalia)
13. Vrouwen zijn als kalebassen: ze blijven niet in evenwicht.
(Gikuyu, Kenya)
[= 'Vrouwen zijn labiel.']
14. De vrouw is als de melk van een jonge kokosnoot, ze geeft alleen plezier als ze in haar schil zit. (Swahili, Oost-Afrika)
[= d.w.z. als ze thuis is. 'Wordt gezegd over de verlegenheid van vrouwen als ze ergens op bezoek zijn, weg van hun eigen huis.']
15. a. Een vrouw is als de chrysalis (vlindercocon): geen bos waar ze niet overal hangt. (Mongo, Zaïre)

- b.* Vrouwen zijn als hertepoep. (Bemba, Zambia)
 [= 'Vrouwen zijn er in overvloed, net als cocons of hertepoep, maar als je vrouw zich misdraagt, gooi haar eruit en zoek een nieuwe.']
16. Een vrouw is als een schild: je noemt het licht (bruikbaar) tot je het uitprobeert. (Ganda, Oeganda)
17. Een vrouw is als de ongepelde schors van een boom: wie er dichtbij komt, kan haar afpellen. (Shona, Zimbabwe)
 [= 'Zaken die in gemeenschappelijk bezit zijn, blijven niet lang intact, want iedereen kan ze aanraken en er gebruik van maken, net als een vrouw die aan niemand in het bijzonder toebehoort.']
18. De vrouw is als een wan [om het kaf van het koren te scheiden], die niet anders kan dan wannen. (Fulfulde, Senegal)
 [= 'Waar ze ook gaat, een vrouw is nooit meer dan een vrouw.']
19. *a.* De vrouw is een geit, de man een helderrode kolanoet. (Yaka, Zaïre)
 [= 'Vrouwen zijn naïef en zwak, mannen slim en sterk.']
b. De vrouw ziet de regen, de man ziet de spin. (Yaka, Zaïre)
 [= De man met zijn vooruitziende blik 'ziet de spin en haar web, een teken van opkomende mist of motregen in de ochtend. Hij waarschuwt zijn vrouw, die niet naar hem luistert. Hij wordt zelf niet door gebeurtenissen verrast.']
20. Een vrouw is een mand vol meel; de hongerigen komen vanzelf. (Umbundu, Angola)
21. Vrouwen zijn als borden van aardewerk: je gooit ze niet in de afvalkuil. (Kongo, Zaïre)
 [= 'Vrouwen moeten worden gerespecteerd.']

22. Een vrouw is meer dan haar borsten; geiten hebben er ook twee. (Rwanda, Rwanda)
 [= 'Het is niet genoeg voor een vrouw om tot het vrouwelijk geslacht te behoren; ze moet ook een paar andere kwaliteiten hebben.']
23. Geen vrouw zonder grote zuster. (Rwanda, Rwanda)
 [= 'Geen wijze vindt niet iemand die wijzer is.']
24. Een vrouw die haar gezicht vertoont, verliest het. (Swahili, Tanzania)
25. Een vrouw moet haar borst ontwikkelen; op een dag moet ze die aan haar kind geven. (Igbo, Nigeria)
 [= 'Bedenk dat een vrouw zich als vrouw moet gedragen.']
26. Pijn aan de borst is geen mannenpijn. (Minyanka, Mali)
 [= 'Kan geciteerd worden in alle gevallen waar de verdeling van het werk naar geslacht niet wordt gerespecteerd: een man die een saus klaarmaakt, een vrouw die het veld bewerkt voor het zaaien, een meisje op een fiets, een jongen die katoen spint, enzovoort.']
27. a. Een vrouw bewondert eerst hoe je in een boom klimt en daarna je bochel. (Ashanti, Ghana)
 b. Als een vrouw je prijst wanneer je in een boom bent geklommen, prijst ze je om naar beneden te vallen. (Mamprusi, Burkina Faso)
 [= 'Wanneer je in vleierij gelooft, zul je een ongeluk krijgen.']
28. De armband van een rijke vrouw is niet te groot voor haar arm. (Bassar, Togo)
 [= 'Geciteerd door wie vanwege rijkdom bekritiseerd wordt.']
29. Een vrouw die haar schuld toegeeft zal geen tijd op haar knieën doorbrengen. (Yoruba, Nigeria; Hausa, Niger/Nigeria)

[= 'Wie fouten toegeeft, zal het goed vergaan.']

30. Wie op zoek is naar een echtgenote, spreekt niet minachtend over vrouwen. (Ashanti, Ghana)

III. Echtgenote

1. De naam van de echtgenote is Ja. [Zeg jij:] 'Ga niet.' [Zegt zij:] 'Ik blijf.' [Zeg jij:] 'Spreek niet.' [Zegt zij:] 'Ik zwijg.' [Zeg jij:] 'Niet doen.' [Zegt zij:] 'Ik laat het.' (Wolof, Senegal)
2. Geen vrouw, nog geen problemen. (Mamprusi, Burkina Faso)
[= 'Wanneer je verantwoordelijkheid uit de weg gaat, vermijd je ook problemen.']
3. Rol de slaapmat niet uit, voordat je de bruid gezien hebt. (Mandinka, Senegal)
[= 'Voor de bruid naar haar nieuwe verblijf komt, wordt haar hut voor haar gereed gemaakt, en ook een mat. Het komt echter voor dat een pasgetrouwde vrouw vlucht voordat de huwelijksrituelen voltrokken zijn.' In het algemeen: wacht af en kijk hoe dingen zich ontwikkelen, wees niet al te voorbarig]
4. Laat het oude veld niet aan de nieuwe vrouw zien. (Mandinka, Guinea)
[= 'Het is niet verstandig meteen je problemen te etaleren, als de jonge bruid je huis binnenkomt.']
5. Het oor is als een huwbare vrouw. (Mamprusi, Burkina Faso)
[= 'Een jonge vrouw brengt als nieuwe echtgenote verandering mee, ze betekent nieuwe dingen en nieuwe vreugde voor een man. Ook het oor stelt de man in staat elke dag iets nieuws te ontdekken. Openstaan voor verandering en voor iets nieuws is een bron van blijvende vreugde.']

6. Alleen al een mand met bladeren jaagt de jonge echtgenote schrik aan. (Bassar, Togo)
[= 'Als je niet flink bent, kun je wel voor alles op de loop gaan, of het nu moeizaam werk is of verantwoordelijkheid.']
7. De onnozele echtgenoot leent zijn lans aan zijn vrouw. (Rundi, Burundi)
[= 'Het is het beste om gevaarlijke objecten bij ze weg te houden.']
8. Bij gebrek aan een moeder, neem je een vrouw. (Hausa, Nigeria)
[= 'Een moeder is handiger en geeft minder problemen.']
9. Echtgenotes zijn niet van belang. (Shilluk, Soedan)
10. a. Beter een slechte vrouw dan een leeg huis. (Baule, Ivoorkust)
b. Beter een domme vrouw dan een bouwvallig huis. (Bassar, Togo)
[= Een antwoord op kritiek. Vaak gebruikt als argument in discussies.]
11. De man is het hoofd van het huis, maar de vrouw is het hart. (Gikuyu, Kenya)
12. Een man zonder waterkruik heeft altijd dorst. (Yaka, Zaïre)
[= 'Een vrijgezel verlangt naar een vrouw, omdat zij in werkelijk al zijn behoeften voorziet.']
13. Een echtgenote is als een deken: trek haar over je heen, dan irriteert ze je; gooi haar van je af en je krijgt het koud. (Ashanti, Ghana)
14. De vrouw van de rijke man ontbrak het aan een ring. (Tonga, Zambia)
[= 'Je kunt niet alles hebben in het leven.']

15. Pluk je de pompoen, dan moet je ook de bladeren nemen. (Tonga, Zambia)
[= 'Een man moet niet alleen voor zijn vrouw zorgen, maar ook voor de familie van de vrouw, aangezien hij bij het huwelijk zekere verplichtingen tegenover al haar verwanten op zich heeft genomen.']
16. Als je vrede wilt, luister naar wat je vrouw voorstelt. (Fang, Kameroen/Equatoriaal Guinea/Gabon)
17. Er bestaat wel een remedie voor de dwaas die bereid is te luisteren, maar geen medicijn voor een slechte vrouw die geen goede raad aanneemt. (Somali, Somalia)
18. Vrouwen en ossen hebben geen vrienden. (Gikuyu, Kenya)
[= Je kan niet zo aardig zijn dat je je eigen vrouw of je os gaat weggeven: dat gaat te ver.]
19. Je vrouw is als een oude kookpot: die laat je niet door een vriend bewaren. (Ganda, Oeganda)
[= Zorg er zelf voor, want anders gaat er iets mis mee.]
20. Een echtgenote is geen vlees dat je inpakt en naar anderen stuurt. (Ashanti, Ghana)
21. In een goed huwelijk breng je hem zijn voedsel zonder je eerst mooi te maken. (Ganda, Oeganda)
[= 'Een veeleisend echtgenoot zou daarover vallen.']
22. Na jaren huwelijk moet je je vrouw gaan vragen om een geroosterde banaan. (Ganda, Oeganda)
[= 'In het begin kreeg je die zonder te vragen: de liefde is bekoeld.']
23. De vrouw van een potige man kun je alleen meenemen als hij niet thuis is. (Ganda, Oeganda)
24. a. De buik gaat vóór het kind. (Rundi, Burundi)

- [= 'Slaat op vrouwen die een man prefereren boven hun kind.']
- b. De favoriete vrouw van de sprinkhaan draagt haar man in plaats van haar kind. (Rundi, Burundi)
 [= Dezelfde betekenis als a, maar wordt ook geciteerd om met vleiers de gek te steken.]
25. Nu gaat het huwelijk beginnen, zei de verwaarloosde vrouw toen ze met doornzakken werd afgeranseld. (Hausa, Niger/Nigeria)
 ['Een slechte behandeling is beter dan volstrekt gebrek aan aandacht.']
26. Wat de yam voelt, begrijpt het mes. (Yoruba, Nigeria)
 [= 'Net zoals het mes het dichtst bij de yam komt, zo staat de echtgenoot het dichtst bij de vrouw. Hij alleen begrijpt haar helemaal.' Wordt gebruikt als commentaar op hechte menselijke relaties.]
27. Een vrouw is pas vrouw door haar man. (Rundi, Burundi)
 [= 'Niets kan bereikt worden zonder anderen. Drukt solidariteit uit, en het feit dat mensen anderen nodig hebben om hun eigen mogelijkheden te verwezenlijken.']
28. Een man die van woonplaats verandert is als een vrouw die trouwt. (Gikuyu, Kenya)
 [= 'Net zoals een vrouw die trouwt de gebruiken van de schoonfamilie moet overnemen, moet een man die in een ander land gaat wonen de daar heersende gebruiken accepteren.']
29. Langzaam maar zeker komt de poep van de vreemde dichterbij het dorp. (Minyanka, Mali)
 [= 'De vreemde is de nieuwe bruid, die nog maar pas in het dorp is gekomen. Normaal gesproken gaan de vrouwen 's avonds, samen of alleen, buiten ergens hun behoeften doen. Een pas gearriveerde vrouw geneert zich om met hen mee te gaan, omdat ze van buiten het dorp is. Dit

- sprekwoord wordt bijvoorbeeld geciteerd wanneer een kind, stukje bij beetje, vorderingen begint te maken op school. Het spreekwoord wordt gebruikt om hem aan te moedigen: alles zal uiteindelijk goed komen, alles went.']
30. Ze trouwen een vrouw vanwege het kind. (Mamprusi, Burkina Faso)
[= 'Afhankelijkheid wordt geaccepteerd om wat ze oplevert.']
31. Wanneer een vrouw bij haar man wegloopt terwijl de melk kwark wordt, zal ze weldra terug zijn. (Ganda, Oeganda)
[= 'Als de echtgenoot rijk is, zal het niet moeilijk voor hem zijn om haar terug te winnen.']
32. Wie zegt: 'O, wat een ellende!' zal doodgaan als getrouwde vrouw. Wie zegt: 'Ik houd dit niet uit,' zal weglopen. (Ganda, Oeganda)
33. a. Je vrouw kan bij je weglopen, maar ze sterft niet. (Ganda, Oeganda)
[= 'Zolang hij haar als zijn vrouw beschouwt, is hij haar echtgenoot. Pas na haar dood wordt hij weduwnaar genoemd.']
b. Je vrouw kan bij je weglopen, maar ze haalt je niet door het slijk. (Ganda, Oeganda)
[= 'In Oeganda zou dat een breuk met de heersende norm zijn.']
34. Een vrouw die niet twee maal getrouwd is, kan niet weten wat een volmaakt huwelijk is. (Yoruba, Nigeria)
35. Vrouwen zijn er in twee soorten: zij die je verrijken, en zij die je verarmen. (Fulfulde, Senegal)
[= 'Er bestaat een goede huisvrouw, serieus en spaarzaam; maar ook een verkwistende en onachtzame, die haar echtgenoot ruïneert als hij geen orde op zaken stelt.']

36. Een paddestoel heeft maar één been nodig om op te staan. (Fiote, Cabinda)
 [= Boodschap die door een vrouw aan haar echtgenoot wordt overgebracht met behulp van een potdeksel,* en die betekent: 'Ik heb één echtgenoot, jij, en dat is genoeg voor mij.' Het potdeksel met een paddestoel erop is een teken van de huwelijkstrouw van de vrouw.]
37. Een stamper heeft maar één vijzel nodig om te stampen. (Vili, Cabinda)
 [= Potdekselboodschap aan een echtgenoot om het protest van zijn vrouw tegen zijn plannen om een tweede vrouw te nemen over te brengen.]
38. Ik heb een pot, waarom een andere zoeken? (Kru, Liberia)
 [= Dit gaat over tevreden zijn met wat je hebt. Het refereert met name aan het monogame huwelijk.]
39. a. Geen man is een held voor zijn vrouw. (Swahili, Oost-Afrika)
 b. De vrouw noemt haar man nooit held. (Mongo, Zaïre)
 c. De vrouw heeft geen koning. (Ndebele, Zimbabwe)
 [= Zij 'heeft geen respect of angst voor de positie van haar man.']
 d. Vrouwen hebben geen koning. (Bari, Soedan)
 [= Verschillende verklaringen: 1. Door samen te spannen, krijgen ze altijd hun zin. 2. Vrouwen zijn radicaler dan mannen. Ze zijn onverbiddelijk. 3. Het is onmogelijk ze te controleren.]

* Voor uitleg over spreekwoorden op potdeksels zie Inleiding blz. 28.

iv. Mede-echtgenote

1. De voeten van de eerste vrouw lopen niet in de dauw van het ochtendgras. (Fang, Kameroen/Gabon)
[= De eerste vrouw heeft een aantal privileges: ze mag o.a. wat langer slapen dan haar mede-echtgenotes.]
2. Jij, eerste vrouw, spreek; jij, tweede, zwijg. (Yaka, Zaïre)
[= De eerste vrouw wordt meer gerespecteerd dan de tweede.]
3. De waarde van een vrouw hangt niet af van haar status als eerste vrouw. (Mongo, Zaïre)
[= 'Haar waarde hangt af van haar liefde voor haar echtgenoot, van haar gedrag, haar werklust, enzovoort.']
4. De favoriete vrouw wordt niet dik. (Kundu, Kameroen)
[= 'Ze moet heel hard werken om haar positie te behouden, terwijl de andere, jaloerse, medevrouwen haar voortdurend treiteren.']
5. De eerste vrouw is als een moeder. (Swahili, Oost-Afrika)
[= 'Wordt gebruikt door de polygame echtgenoot om een tweede vrouw te rechtvaardigen; verwijst ook naar de cruciale rol die de eerste vrouw speelt in het huishouden.']
6. De eerste vrouw is als magie: je raakt haar nooit meer kwijt. (Mongo, Zaïre)
7. De stok die gebruikt wordt om de oudere echtgenote te slaan, wacht onder het dak op de jongere. (Yoruba, Nigeria; Mamprusi, Burkina Faso; Krio, Sierra Leone)

- [= Jongere vrouwen zullen op dezelfde manier lijden als de oudere vóór hen.]
8. Als een vrouw de stok ziet waarmee haar rivale wordt geslagen, gooit ze die weg in de bosjes. (Ganda, Oeganda)
 9. De eerste geeft je een thuis. (Tonga, Zambia)
[= 'Een waarschuwing voor wie met meer dan één vrouw getrouwd is. De eerste vrouw kent de man door en door. Als er moeilijke tijden aanbreken, zal zij hem verzorgen en steunen. De andere vrouwen zullen dat niet doen, ook al heeft hij hen nog zo lief.']
 10. De nieuwe kookpot beschimpt nooit de oude. (Minyanka, Mali)
[= 'Een jongere echtgenote moet de eerste vrouw, die ouder is, respecteren.']
 11. De nieuwe vrouw weet niet dat de eerste bemind wordt. (Baatonum, Benin)
 12. Gooi de oude kleipot niet weg als je een nieuwe hebt. (Swahili, Zaïre; Ngwana, Zaïre)
 13. De verachte vrouw verheugt zich wanneer de favoriete een fout maakt. (Ganda, Oeganda)
[= 'Leedvermaak om het ongeluk van een ander.']
 14. De steen die op de grond ligt en de voet die loopt: ze zullen altijd botsen. (Mandinka, Senegal)
[= 'Echtgenotes van dezelfde man hebben altijd ruzie met elkaar': ze zijn altijd rivales.]
 15. Als je danst met je rivale, doe dan je oog niet dicht. (Rundi, Burundi)
[= Ze zal proberen je pootje te haken.]
 16. De muis knaagt de bezem in de hut kapot; de vrouw en haar rivale zullen elkaar de schuld geven. (Mamprusi, Burkina Faso)

- [= 'De kleinste aanleiding is voor vijanden genoeg om elkaar te beschuldigen.']
17. Als een vrouw haar medevrouw geschopt heeft, leunt ze op de schouder van haar man. (Fulfulde, Senegal)
[= 'Een vrouw zou nooit een mede-echtgenote durven slaan, als ze niet zeker wist dat ze favoriet was bij de echtgenoot.']
18. Je weegt wat meel af voor je medevrouw, en dat meel maakt dat je echtgenoot bij haar de nacht doorbrengt. (Rundi, Burundi)
[= 'De polygame echtgenoot blijft bij de vrouw die hem het best ontvangt.' Met andere woorden, je helpt haar, maar zij profiteert ten koste van jou.]
19. Je bespot de kleine vulva van je mede-vrouw, maar die pakt je wel je echtgenoot af. (Rwanda, Rwanda)
20. Een vrouw kan niet bekvechten met haar echtgenoot zonder haar medevrouw erbij te halen. (Mongo, Zaïre)
21. Een ruzie met een medevrouw, en het kind betaalt de rekening. (Rwanda, Rwanda)
[= De waarschuwing van een moeder aan haar huwbare dochters: geen ruzie met je medevrouw: je betaalt de hoogste prijs. Zij zou wraak kunnen nemen op een van je kinderen.]
22. Een dwaze vrouw denkt dat haar medevrouw ervoor zorgt. (Rwanda, Rwanda)
[= Je kunt nooit op haar aan.]
23. Een rivale brengt een wreker voort. (Rwanda, Rwanda)
24. Een man met één vrouw is chef van de ongetrouwden. (Ganda, Oeganda)
[= In het land der blinden is één oog koning.]

25. Als zijn enige vrouw ziek wordt, vermagert de man.
(Ganda, Oeganda)
[= Het is beter om polygaam te zijn, want dan heb je altijd nog een andere achter de hand als de ene ziek of van huis is. Anders moet je al haar werk zelf doen, en niemand kookt voor je.]
26. Eén vrouw is maar één kruik in je mand. (Yaka, Zaïre)
27. Eén vrouw hebben is één oog hebben. (Luba, Zaïre)
28. Als je met twee trouwt, sterf je des te jonger. (Luba, Zaïre)
29. Twee vrouwen, twee potten vergif. (Gikuyu, Kenya)
30. Een man die met veel vrouwen getrouwd is, kan toch hongerig blijven. (Gikuyu, Kenya)
31. Duizend vrouwen, duizend palavers. (Ashanti, Ghana)
32. Hypocrisie is een vrouw met zowel een echtgenoot als een medevrouw op haar rug. (Fulfulde, Niger/Nigeria)
33. Ransel de slechte vrouw met een nieuwe vrouw. (Nobiin, Soedan)
[= 'Neem er een tweede bij, om haar te straffen.']

v. Moeder

1. Moeder is goud, vader is een spiegel. (Yoruba, Nigeria)
[= 'Een spiegel is breekbaar en onbetrouwbaar, aangezien hij op elk moment kan breken. Goud is solide en stabiel – net als de moeder, die, naar verwachting, dichterbij het kind staat dan de vader.' Andere uitleg: Je moeder is betrouwbaar, je kunt je hele leven op haar rekenen, je vader is de spiegel waarin je kijkt en met zijn voorbeeld zul je je als jongen identificeren.]
2. Een vrouw moet zijn als je moeder. (Swahili, Tanzania)
3. De moeder van een tweeling ligt niet op haar zij. (Mano, Liberia; Fulfulde/Wolof, Senegal)
[= 'Ze moet beide kinderen tegelijk verzorgen en evenveel aandacht geven.']
4. Moedertranen zijn geen moeite. (Mongo, Zaïre)
[= 'Liefde wordt niet moe, kent geen schaamte, enz.': moeders hebben alles voor hun kinderen over.]
5. De moeder van het kind grijpt de scherpe kant van het mes. (Tswana, Zuid-Afrika/Botswana; Sotho, Lesotho)
[= 'Ze zal elk gevaar trotseren om haar kind te beschermen.']
6. De moeder zegt dat ze in bed ligt, maar haar voeten zijn buiten. (Baule, Ivoorkust)
[= 'Ze heeft nooit rust, bezorgd als ze altijd is over wat er met haar kinderen kan gebeuren.']
7. Een moeder die op de grond ligt, ziet verder dan een kind in een boom. (Krio, Sierra Leone)

8. *a.* Moeder is God nummer twee. (Chewa, Malawi)
b. Een moeder kun je niet kopen. (Ganda, Oeganda)
 [= 'Een goede moeder is een geschenk van God.' Ze is nergens te koop.]
9. Een koe loopt nooit weg bij haar kalveren. (Bemba, Zambia)
10. Een moedermuis maakt haar eigen buikje niet rond. (Tonga, Zambia)
 [= 'Een moeder is altijd zo met haar kinderen bezig, dat ze zichzelf vergeet en zelfs de allerkleinste beetjes voedsel die ze krijgt, met hen zal delen. Ze zal zelf nooit echt aan haar trekken komen.']
11. Een panter is niet bang voor de vlekken op zijn moeders huid. (Mandinka, Senegal)
 [= Een kind is niet bang voor zijn moeder, zelfs niet als zij slecht is voor anderen.]
12. De baby die zijn moeders borst weigert, zal nooit groot worden. (Gikuyu, Kenya)
13. Een dwaas zal drinken van [de borst van] zijn dode moeder. (Gikuyu, Kenya)
 [= 'Wie voordeel probeert te behalen waar dat niet kan, is verre van wijs.']
14. Als je moeder er niet is, doen je ingewanden pijn bij het eten. (Ganda, Oeganda)
 [= 'De aanwezigheid van de moeder maakt het eten zoeter.']
15. Een moeder geeft de borst, zelfs onderweg. (Rundi, Burundi)
16. Medelijden overvalt een moeder wanneer ze ziet dat het voedsel opdraakt. (Ganda, Oeganda)

17. Een moeder van veel kinderen houdt geen *ggobe* over. (Ganda, Oeganda)
 [= *Ggobe* zijn bonebladeren. 'Een moeder geeft alles weg aan haar kinderen.']
18. Wanneer je moeder sterft, zul je maniokschillen eten. (Ngbaka, Centraalafrikaanse Republiek)
19. Eten voor het kind geeft de moeder een buikje. (Rwanda, Rwanda)
 [= 'De moeder profiteert van wat mensen meebrengen voor haar kind.']
20. Het kind dat een moeder heeft, kwijlt niet. (Rwanda, Rwanda)
 [= Het wordt niet verwaarloosd.]
21. Een brutaal kind heeft alleen een moeder. (Ganda, Oeganda)
 [= 'De vader zou het straffen.']
22. Het kind heeft de patrijs opgegeten; zijn moeder braakt veren. (Rundi, Burundi)
 [= 'Ouders draaien op voor de fouten van hun kinderen.']
23. a. Een slecht kind maakt de moeder te schande. (Ganda, Oeganda)
 b. Het is niet moeders wens dat haar kinderen slechte mensen worden. (Gikuyu, Kenya)
24. a. Je ivoren ring is nooit te zwaar om te dragen. (Tonga, Zambia)
 b. Van het dragen van zijn eigen slag tanden wordt een olifant nooit moe. (Vai, Liberia; Chewa, Malawi; Shona, Zimbabwe)
 [= 'Je eigen kinderen zijn nooit te veel om voor te zorgen.']

25. De moeder van een lelijk kind draagt het op haar rug. (Ganda, Oeganda)
[= 'Ze schaamt zich ervoor het aan mensen te laten zien.']
26. Een kind leert manieren in de *ngozi*. (Ganda, Oeganda)
[= De *ngozi* is de doek waarin een kind wordt gedragen op de rug van de moeder.]
27. Een moeder die geen familie heeft, moet dansen met het kind op haar rug. (Kundu, Kameroen)
[= Als je niemand hebt, ben je beklagenswaardig; je moet het in je eentje zien te redden.]
28. Het kind dat zijn moeder in de rug bijt, zal niemand anders vinden om hem te dragen. (Yoruba, Nigeria)
29. Een kind dat niet huilt, gaat dood op de rug van zijn moeder. (Zulu, Zuid-Afrika)
[= 'Je moet zeggen wat je op je lever hebt.']
30. De moeder van een schoonheid heeft geen oren. (Gikuyu, Kenya)
[= Laat je niet beïnvloeden door de vleierijen van anderen.]
31. Het kussen waar je moeder op snurkt heeft nergens gebrek aan. (Rundi, Burundi)
[= 'De moeder bemiddelt tussen de vader en de kinderen, en ze maakt gebruik van bedgeheimen om haar doel te bereiken.']
32. Met geld, geen kind of moeder. (Gikuyu, Kenya)
[= 'In zaken moet je strikt zijn en geen voorkeuren tonen.']
33. a. De moederborst moet je niet vergeten. (Tonga, Zambia)
b. De borst van de moeder laat je niet los vanwege een wond. (Mboshi, Kongo)

- [= 'Zorg voor je moeder die voor jou zorgde toen je jong was. Vergeet haar zorg en toewijding bij je opvoeding niet.' In het algemeen: je moet zorgen voor oudere familieleden die zich om jou als kind bekommerden.]
34. Wie iets naar zijn moeder brengt, zegt nooit dat het te zwaar is. (Ganda, Oeganda)
[= 'Geen opoffering is te groot wanneer het om je moeder gaat.']
35. Ook al zijn haar benen kort, je moeder is toch je moeder. (Chewa, Malawi)
[= 'Respecteer je ouders, ook al zijn ze kreupel en ben je zelf veel rijker dan zij.']
36. a. Een oude haas krijgt de borst van haar jong. (Ganda, Oeganda)
b. De leren band waarin de moeder het kind droeg, zal het kind helpen de moeder te dragen. (Mboshi, Kongo)
[= 'Wat de moeder voor haar kinderen heeft gedaan, moeten kinderen voor hun ouders doen.']
37. Niemand vertrouwt zijn moeder toe aan dronkelappen. (Rundi, Burundi)
[= 'Je stelt een dierbaar persoon niet aan gevaar bloot.']
38. a. Een moeder kan niet sterven. (Mongo, Zaïre)
[= 'Ze zou onsterfelijk moeten zijn. Het is een soort wens. Een man zou zijn moeder graag altijd bij zich houden. Als het aan hem lag, zou ze nooit sterven.']
b. Een moeder sterft niet. (Ganda, Oeganda)
[= Haar kinderen blijven haar prijzen, ook na haar dood.]
39. De moeder is gestorven. Nu komen de betere tijden. (Kundu, Kameroen)
[= 'Velen hopen dat hun leven beter wordt wanneer ze eenmaal zelfstandig zijn.']

40. Er is meer dan één moeder die lekkere soep kan koken. (Efik, Nigeria; Ga, Ghana)
41. *a.* Een zoon die nooit van huis geweest is, denkt altijd dat zijn moeder de hardste winden laat. (Gikuyu, Kenya)
b. Een man sterft niet waar zijn moeder is. (Mongo, Zaïre)
 [= 'Hij moet allerlei dingen durven ondernemen, reizen, niet bang zijn voor oorlog, e.d.']
42. Iemand zonder moeder moet nooit een zweer op zijn rug krijgen. (Yoruba, Nigeria)
 [= 'Niemand kan bij een zweer op zijn eigen rug, dus ga je ermee naar je moeder. Wanneer je moeder echter dood is, moet je zorgen dat je geen last krijgt. Het spreekwoord waarschuwt tegen dwaasheden.']
43. Honderd tantes zijn niet hetzelfde als één moeder. (Krio, Sierra Leone)
44. *a.* De ene moeder troost de andere. (Rwanda, Rwanda)
b. De ene moeder spot nooit met de andere. (Rundi, Burundi)

VI. Dochter

1. Een nieuwe dochter betekent veel stemmen. (Gikuyu, Kenya)
[= Iedereen is geïnteresseerd in en geeft commentaar op wat nieuw en aantrekkelijk is.]
2. a. Een dochter is als een regendruppel: ze zal de akkers van anderen vruchtbaar maken. (Luba, Zaïre)
b. Een dochter is als een *mutuba*: zij die oogsten hebben haar niet geplant. (Ganda, Oeganda)
[= De *mutuba* is de vijgeboom. 'Ouders (vaders) sterven vaak voordat het meisje trouwt. Anderen ontvangen de opbrengst van de bruidsprijs.']
3. De goede dochter loopt de deur van de arme man voorbij. (Gikuyu, Kenya)
[= 'Als je geen middelen hebt, gaat iets aantrekkelijks je neus voorbij.']
4. De dochter is een mat voor de gasten. (Rundi, Burundi)
[= Zij moet de gasten van de ouders dienen en het ze naar de zin maken.]
5. Een dochter is geen gast. (Rwanda, Rwanda)
[= 'Zij is van nature gedienschtig.']
6. Een dochter is geen visnet dat je in alle beken kunt uitzetten. (Kongo, Zaïre)
[= 'Een dochter verdient respect en moet niet aan de eerste de beste gegeven worden.']
7. De vader wil een reusachtige bruidsprijs; zijn dochters worden oud zonder man. (Rwanda, Rwanda)

8. Niemand wordt erop aangekeken dat hij een dochter heeft, zolang hij nog potent is. (Rwanda, Rwanda)
[= Er is nog hoop: de volgende kan een zoon worden.]
9. Wie een dochter baart, krijgt ook een zoon. (Ganda, Oeganda)
[= Een schoonzoon.]
10. De loeiende baart de brullende. (Rwanda, Rwanda)
[= 'De dochter lijkt op de moeder.']
11. Wat kriebelt in de rok van de dochter, kriebelt ook in de rok van de moeder. (Rwanda, Rwanda)
[= 'Je kunt anderen niet de schuld geven van je eigen fouten. Bijvoorbeeld: een vrouw betrapt haar dochter terwijl ze de liefde bedrijft en begint haar te berispen; de dochter antwoordt haar met het spreekwoord.']
12. De oudste dochter neemt haar moeders plaats in. (Rwanda, Rwanda)
[= na haar dood. Vandaar: 'Een echte weldoener zorgt ervoor iets goeds na te laten na zijn dood.']
13. De moeder van een dochter heeft altijd zout in huis. (Rwanda, Rwanda)
[= Dankzij de vooruitziende blik van haar zorgzame dochter.]
14. Een moeder van alleen dochters lacht niet voordat anderen lachen. (Rwanda, Rwanda)
[= Zij wordt minder gerespecteerd dan een moeder van zonen.]
15. Geen dochter kan zich meten met haar moeder. (Rwanda, Rwanda)
[= 'Het effect gaat de oorzaak nooit te boven.']
16. Wat mijn moeder haat, kan dat mij liefhebben? (Kundu, Kameroen)

[= 'Een man heeft ruzie met zijn vrouw en probeert bij zijn dochter in het gevlj te komen. Zij keert zich van hem af en citeert het spreekwoord.' Er spreekt solidariteit uit tussen moeder en dochter.]

VII. Schoonmoeder

1. Als je om je schoonmoeder lacht, krijg je een strontje aan je oog. (Swahili, Oost-Afrika)
2. Je schoonmoeder serveert je geen gekookte maïs, maar je moet voor haar malen. (Rundi, Burundi)
[= Je bent niet haar gast, maar haar dienstmeid.]
3. Waardering van je schoonmoeder is minder belangrijk dan de liefde van haar dochter. (Fulfulde, Kameroën/Tsjaad/Nigeria)
4. Een schoonmoeder is een *phuumbu* yam; de aarde bevoordeelt haar. (Yaka, Zaïre)
[= 'Een vrouw die haar getrouwde dochter bezoekt, heeft het goed – net als deze yam die heel groot wordt: ze krijgt vlees en palmwijn van haar schoonzoon.']
5. Spot niet met een magere schoonmoeder. (Ewe, Togo)
6. Als je je schoonmoeder flink kunt laten struikelen, aarzel niet! God weet wanneer je weer zo'n kans krijgt. (Fulfulde, Senegal)
7. Als je het met je schoonmoeder kunt vinden, maar niet met je schoonvader, vergeet dan toch niet dat je schoonzoon bent. (Minyanka, Mali)
[= Beiden kunnen je het leven onmogelijk maken. Zorg daarom voor je eigen zaakjes en vertrouw niet op je schoonouders.]
8. Je schoonmoeder graaft een valkuil voor je en God zorgt dat je er weer uitkomt. (Rundi, Burundi)

[= Probeer sterke medestanders te vinden tegen je vijanden.]

9. De schoonmoeder toont je ongegeneerd haar billen; jij schaamt je. (Bembe, Kongo)

[= Wanneer vrouwen in het openbaar hun billen aan een man tonen, als teken van protest tegen mannelijk gedrag, wordt dat bedoeld en gevoeld als een zware belediging.]

10. Beter boze blikken van een vreemdeling dan van een schoonmoeder. (Rundi, Burundi)

[= 'Je hebt meer last van de haat van een familielid dan van die van een vreemdeling.']

11. 'God zij dank' is beter dan je schoonmoeder bedanken. (Hausa, Niger/Nigeria)

[= Het scheidt minder verplichtingen.]

12. Verzaak nooit het melken van je schoonmoeders kudde. (Ndebele, Zimbabwe)

[= 'Gebrek aan respect - in de vorm van verrichte arbeid - tegenover een schoonmoeder wordt gezien als buitengewoon slecht gedrag. Het wordt gezegd van iemand die absoluut geen rekening houdt met de gevoelens van anderen.']

13. De schoonzoon die te veel respect toonde, ging er op een dag met de vis vandoor. (Sena, Malawi/Mozambique)

[= 'Heb geen vertrouwen in mensen die altijd vleien.']

VIII. Weduwe

1. De baobab is gevallen. Nu klimmen de geiten erop. (Minyanka, Mali)
[= 'Een vrouw werd altijd gerespecteerd, maar nu haar echtgenoot overleden is, verliest ze haar aanzien in de gemeenschap.']
2. De weduwe die haast heeft, trouwt niet met een mooie man. (Bassar, Togo)
3. Je veracht je eigen moeder ook als weduwe niet. (Kundu, Kameroen)
4. Je kan een weduwe alleen maar zeggen: heb geduld. (Igbo, Nigeria)
[= Een vrouw wordt geacht zolang haar echtgenoot leeft. Na zijn dood wordt aan de vrouw geen aandacht meer geschonken. Het spreekwoord wordt geciteerd in wanhopige situaties.]
5. Een weduwe laat nooit na haar dode echtgenoot te prijzen. (Ganda, Oeganda)
[= In het bijzijn van haar nieuwe echtgenoot zal ze met nadruk in herinnering brengen wat hij haar allemaal gaf: kleren, sieraden enz.]
6. Als ze hier en daar rondkijkt, negeert de weduwe haar echtgenoot. (Mamprusi, Burkina Faso)
[= 'Verleiding toelaten leidt tot ontrouw.']
7. Zelfs een slimme vrouw is in de war op de dag dat haar man sterft. (Minyanka, Mali)

8. Je flirt met de weduwe, maar weet jij waaraan haar man stierf? (Bassar, Togo)
[= 'Waarschuwing om niet te gauw met een weduwe te trouwen.']
9. Je herkent de weduwe aan haar haar. (Minyanka, Mali)
[= 'Het is de weduwe niet toegestaan haar haar te vlechten. Ze draagt een witte hoofdband. Het wordt ook in meer algemene zin gebruikt. Bijvoorbeeld: een vreemdeling ziet een jonge man op een nieuwe motorfiets. Hij vraagt: Wie is dat? Hij is de oudste zoon van de rijkste familie in het dorp, is het antwoord en dan wordt het spreekwoord geciteerd. Met andere woorden: zo iemand is gemakkelijk te herkennen.']
10. Favoriete vrouwen rouwen nooit om hun overleden man. (Kundu, Kameroen)
[= 'De favoriete vrouw heeft geen materiële problemen wanneer haar echtgenoot sterft, terwijl de andere vrouwen niets krijgen: het is ongelijk verdeeld in de wereld.']
11. a. Een weduwe eet geen vet vlees. (Kundu, Kameroen)
b. Een weduwe moet rekenen. (Kundu, Kameroen)
[= 'De meeste weduwen zijn behoeftig, want niemand zorgt voor hen.']
12. Een weduwe is niet zomaar beschikbaar. (Kundu, Kameroen)
[= 'Volgens de traditie blijft de weduwe in de familie van de overleden echtgenoot.']
13. Een welvarende weduwe heeft altijd tabak. (Kundu, Kameroen)
[= 'De weduwe van een rijke man die een goede reputatie had, ontbreekt het aan niets.']
14. Of de weduwe nu ongesteld is of niet, maakt geen enkel verschil. (Baule, Ivoorkust)
[= Een weduwe heeft geen recht op seksuele omgang. Dit

geldt ook voor een vrouw die ongesteld is: feestdag of gewone dag, het leven van de armen is altijd hetzelfde: zij kunnen zich niets permitteren.]

1. In het leven van de arme is de ongesteldheid, maar toch wordt ze overgenomen door de ongesteldheid. (Mansel, Bur-
[...])
[...]

2. Zoeter-moeder kreeg de heil van zijn ongesteldheid.
(Tabelle, Kammeyer, Tischlerer)
[...]

3. Wat is ongesteldheid in het leven, wil hij aan ongesteldheid
gaan vragen? (Tabelle, Kammeyer)
[...]

4. De heil van de ongesteldheid is opgesteld in het
leven. (Tabelle, Kammeyer)
[...]

5. De ongesteldheid van de ongesteldheid is opgesteld door een
kroon. (Tabelle, Kammeyer)
[...]

6. De ongesteldheid van de ongesteldheid van de
ongesteldheid. (Tabelle, Kammeyer)
[...]

IX. Grootmoeder

1. Iedereen kent de naam van de oude vrouw, maar toch wordt ze overgrootmoeder genoemd. (Mamprusi, Burkina Faso)
[= 'Familiariteit sluit respect niet uit.']
2. Zonder-moeder kreeg de borst van zijn grootmoeder. (Fulfulde, Kameroen/Tsjaad/Nigeria)
[= 'Wordt geciteerd in situaties die iemand dwingen iets te doen wat hij onder normale omstandigheden nooit gedaan zou hebben.']
3. Wat je grootmoeder je geleerd heeft, wil jij aan je moeder gaan vragen? (Baule, Ivoorkust)
[= 'De grootmoeder weet het beter: zij heeft de moeder grootgebracht.']
4. De baby die door de grootmoeder is opgevoed, is onverbeterlijk. (Gikuyu, Kenya)
[= Oma verwent haar kleinkinderen.]
5. De ene oma trouwt, de andere wordt opgegeten door een krokodil. (Fulfulde, Senegal)
[= Ze zijn niet hetzelfde: 'Wordt gezegd door vriendinnen van dezelfde leeftijd onder elkaar. Het is een geaccepteerde manier om een uitnodiging af te slaan: je hebt geen (ander) excuus nodig wanneer je het spreekwoord citeert.']
6. De vrouw van de ene man is de grootmoeder van de andere. (Fulfulde, Niger/Nigeria)
[= Niet iedereen verkeert in dezelfde positie.]

7. Zeg niet: 'Oma, je bent wel ter been', zolang haar dans niet is afgelopen. (Mandinka, Senegal)
[= Prijs de dag niet voordat het avond is.]

x. Oude vrouw

1. De tandeloze oude vrouw kauwt nog altijd kolanoot.
(Mamprusi, Burkina Faso)
[= 'Iemand met een handicap vindt wegen om beperkingen te overwinnen.']
2. Een vrouw met verlepte borsten drinkt bier als een man.
(Ganda, Oeganda)
[= Na de menopauze matigen vrouwen zich bepaalde rechten aan.]
3. Een oude vrouw wordt niet afgeschrikt door het huwelijk.
(Fulfulde, Senegal)
[= 'Zij heeft al ondervonden wat het betekent. Dit wordt gezegd van mensen die een bepaald gevaar al hebben doorstaan, en niet meer van hun stuk gebracht worden door het idee er opnieuw doorheen te moeten.']
4. Een oude kalebas is nog steeds bruikbaar.
(Minyanka, Mali)
[= 'Je bent nog steeds waardevol als je oud bent.']
5. a. De oude vrouw heeft een reden om door het rijstveld te rennen.
(Baule, Ivoorkust)
b. Oude vrouwen fluiten niet zonder reden.
(Rundi, Burundi)
[= 'Wanneer iemand tot buitengewone middelen haar toevlucht neemt, of tegen de traditie ingaat, moeten daar speciale redenen voor zijn. Het is vrouwen verboden te fluiten, want dat brengt ongeluk. Anderzijds wordt geloofd dat oude vrouwen rode mieren kunnen verdrijven door te fluiten.']

6. Een oude geit niest nooit voor niets. (Gikuyu, Kenya)
[= 'Ouderen spreken niet zonder reden, ze spreken de waarheid.']
7. Het hoofd van een oude vrouw krijg je niet zomaar te zien. (Minyanka, Mali)
[= 'Oude vrouwen dragen normaal gesproken een hoofddoek en vertonen zich niet zonder zo'n hoofddeksel. Wordt geciteerd wanneer een verzoek wordt beantwoord met een ander verzoek: bijvoorbeeld: 'Geef jij een rondje, dan betaal ik het volgende.'']
8. De oude vrouw die pap kookt, heeft aan kleinkinderen geen gebrek. (Rwanda, Rwanda)
[= 'Wie het voor de wind gaat, heeft altijd veel vrienden.']
9. De geit van de oude vrouw wordt gevild waar ze bij staat. (Mamprusi, Burkina Faso)
[= 'Arme mensen houden hun weinige bezittingen goed in het oog, zodat er niets verspild wordt.']
10. Als de ene oude vrouw op de been geholpen wordt door de andere, scheidt de laatste daarover op. (Mamprusi, Burkina Faso)
[= 'Zwak maar goed ter been is beter dan afhankelijk en slecht ter been.']
11. Voetstappen van een oude vrouw klinken stevig, maar duren niet. (Rundi, Burundi)
[= 'Wordt gezegd van mensen zonder doorzettingsvermogen, die vol enthousiasme beginnen maar al gauw opgeven.']
12. De oude vrouw die moet malen en koken, kan niet kijken naar de avonddans. (Minyanka, Mali)
[= 'In het algemeen delen vrouwen het werk, en hoeft degene die maalt niet te koken. Wanneer een vrouw oud en alleen is, zal ze tot over haar oren in het werk zitten

als ze beide taken voor haar rekening moet nemen.' Je kunt niet serieus voor twee dingen tegelijk zorgen.']

13. Zorgen zullen de oude vrouw doden, naast haar mand vol met vis. (Minyanka, Mali)

[= Je sterft óf van honger óf van weerzin tegen het leven.]

14. Zit een oude vrouw in de zorgen, dan heeft ze niemand die voor haar zorgt. (Minyanka, Mali)

[= 'Het is eigenlijk ondenkbaar dat een oude vrouw alleen leeft, er is altijd wel iemand die de grond voor haar bewerkt en haar te eten geeft. Een andere toepassing is bijvoorbeeld: Sommige jongeren willen Frans leren, maar niemand in het dorp kent de taal. Ze gaan naar Karangosso en leggen hun probleem aan de secretaris van het dorp voor door het spreekwoord te citeren: we hebben hulp nodig.']

15. Als een oude vrouw voor de tweede keer valt, zullen de dingen in haar mandje geteld worden. (Igbo, Nigeria)

[= 'Iedereen begint te letten op wat er de volgende keer zal gebeuren.' Twee keer dezelfde fout, daar zullen de mensen je op aanspreken of je kundigheid gaan betwijfelen.]

16. Het mandje van de oude vrouw komt niet vol, als ze altijd maar blijft zitten. (Minyanka, Mali)

[= 'In het dagelijks leven moet je actief zijn.']

17. Ouderdom eet je jeugd op. (Gikuyu, Kenya)

[= 'Het spreekwoord wordt gebruikt in verband met oude vrouwen.']

18. Iedereen loopt over een omgevallen palmboom; zolang hij staat, kiest hij zelf wie erin klimt. (Vili, Cabinda)

[= 'Dit potdekselsprekwoord drukt (in afbeeldingen) de teleurstelling van een vrouw ten aanzien van haar echtgenoot uit: 'Lang geleden was ik mooi en gaf mijzelf

- aan jou alleen, hoewel ik zoveel vrijers kon krijgen als ik wilde. Nu ben ik oud en lelijk (een omgevallen palmboom) en veracht (men loopt over de boom heen), maar is dat voor jou een reden om steeds ruzie met me te maken?']
19. Als een oude vrouw de Dood langs ziet komen en hem vraagt de nacht bij haar door te brengen, komt hij terug en neemt al haar kinderen mee. (Rwanda, Rwanda)
 20. Zelfs een slimme oude vrouw wordt door de regen overvallen wanneer ze buitenshuis gaat plassen. (Minyanka, Mali)
[= 'Vrouwen gaan gewoonlijk buiten het dorp urineren. Zelfs als je intelligent bent, heb je niet alles onder controle.']
 21. Geen echtgenote zal haar grijze haar laten scheren in haar moeders huis. (Gikuyu, Kenya)
[= 'Gikuyu meisjes hebben kale hoofden die regelmatig geschoren worden door familieleden. Daarom zal de vrouw die, doordat ze trouwt, haar huis en familie heeft verlaten, nooit in haar ouderlijk huis geschoren worden wanneer ze oud is.']
 22. Het oog van de jonge man kijkt neer op de oude vrouw. (Rundi, Burundi)
[= 'Gelijken gaan samen op.']
 23. Als je je schaamt voor je oude vrouw, dan slaap je in je eentje. (Baule, Ivoorkust)
[= 'Doe wat je goeddunkt, en laat de mensen praten.']
 24. Als de jonge vrouw sterft, keer je terug naar de oude. (Gikuyu, Kenya)
[= Je handelt afhankelijk van de mogelijkheden.]
 25. De ene oude vrouw die de andere voorbijloopt, zegt: 'Bespaar me die holle ogen.' (Rwanda, Rwanda)

- [= 'Mensen gaan er prat op er zelf beter aan toe te zijn dan anderen in een vergelijkbare situatie': in het land der blinden is één oog koning.]
26. Alvorens te dansen moet de oude vrouw eerst zorgen dat ze er goed uitziet. (Fulfulde, Senegal)
 [= 'Het is voor een oude vrouw tamelijk uitzonderlijk om te dansen. Als ze dat wil, moet ze goed gekleed in de kring verschijnen, met goed verzorgd haar. Vandaar: voor alles wat je van plan bent, moet je de noodzakelijke voorzorgsmaatregelen treffen om in je onderneming te slagen.']
27. Wanneer een oude vrouw op een konijn jaagt, heeft ze er al meer dan één gedood. (Mamprusi, Burkina Faso)
 [= 'Wanneer een zwak persoon ambitieus is, denk dan niet dat hij of zij niet kan slagen.']
28. De waterdrager loopt de deur van de kwaaië oude vrouw voorbij. (Minyanka, Mali)
 [= 'Als een oude vrouw met niemand overweg kan, moet ze alles zelf klaarspelen.']
29. Er zijn meer kwade dan goede oude vrouwen. (Fulfulde, Senegal)
 [= 'Aardige oude vrouwen hebben een goede invloed; kwaadaardige verstoren het huishouden: zij worden aan de kaak gesteld als kwaadspreeksters, als slechte raadgeefsters voor jonge vrouwen en als koppelaarsters.']

DEEL II. LUSTEN EN LASTEN

1. Geen vrouw kan haar schoonheid niet verbergen. (Rwanda, Rwanda)
2. Een vrouw kan niet afgehoort worden (zooals de vogel gesproken wordt). (Zuid-Afrika)
3. Een vrouw kan niet afgehoort worden (zooals de vogel gesproken wordt). (Zuid-Afrika)
4. Meer vrouwen zijn als vromen (zooals de vogel gesproken wordt). (Zuid-Afrika)
5. Als je Miss de jaar niet vindt, is Miss verlopen met succes. (Ivoria, Niger, Nigeria)
6. De zonnende vrouw heeft haar borsten van verrijping haar schoonheid, met andere ze hangt in de verrijping. (Ivoria, Ghana)
7. Van buiten kan een licht of stanzend in moeilijkheden verkenen. Dat heeft niet het gevoel te zijn. Er kan een zeer vroege de hand liggende verandering zijn. Uitsluitende verrijping.
8. Een vrouw is alleen (zooals de vogel gesproken wordt) hangt af van haar schoonheid. (Zuid-Afrika, Zuid-Afrika, Zuid-Afrika)
9. Niemand kan haar schoonheid zien als het niet blinkt. (Rwanda, Rwanda)
10. De mooie vrouw heeft de ring. (Zuid-Afrika, Zuid-Afrika)
11. Meer vrouwen, gezamenlijk vrouwen. (Ivoria)

Als je wilt weten waarom
een man er dun en armetierig uitziet,
zoek de oorzaak bij zijn vrouw.

Een vrouw heeft zes minnaars,
maar die zes minnaars
weten niet van elkaars bestaan.
(Uit: oude Yoruba liederen)

I. Schoonheid

1. Geen vrouw zo mooi als de volgzone. (Rwanda, Rwanda)
2. *a.* Een mooie vrouw kan niet afgeschrikt worden [zoals de vogels die de oogst opeten]. (Swahili, Oost-Afrika)
b. Een vogel kan bewaakt worden, een vrouw niet. (Swahili, Oost-Afrika)
3. Mooie vrouwen zijn als verse bananebladeren: ze raken nooit op in de boomgaard. (Ganda, Oeganda)
[= 'Er zullen altijd genoeg mooie meisjes zijn.']
4. Als je Miss-dit-jaar mooi vindt, is Miss-volgend-jaar mooier. (Hausa, Niger/Nigeria)
5. De rennende vrouw houdt haar borsten vast vanwege haar schoonheid, niet omdat ze bang is ze te verliezen. (Twi, Ghana)
[= 'Van buiten kan het lijken of iemand in moeilijkheden verkeert. Dat hoeft niet het geval te zijn. Er kan een zeer voor de hand liggende verklaring zijn. Uiterlijke schijn bedriegt.']
6. *a.* Een vrouw is als een merinosschaap: haar schoonheid hangt af van haar achterste. (Sotho, Zuid-Afrika/Lesotho)
b. Niemand laat haar achterwerk zien als het niet flink dik is. (Rwanda, Rwanda)
7. *a.* De mooie vinger krijgt de ring. (Swahili, Oost-Afrika)
b. Mooi geboren, getrouwd geboren. (Idem)

[= 'Wie bewondering verdient, zal die ook krijgen.']

8. Wanneer een vrouw bij het baden lang wegblijft, dan maakt ze zich op. (Ashanti, Ghana)
9. Schoonheid zit niet in de zalfpot. (Rundi, Burundi)
[= 'Kunstgrepen leveren geen schoonheid op.']
10. Schoonheid is een half godsgeschenk, verstand een heel. (Fulfulde, Senegal/Gambia)
11. De schoonheid van een vrouw zit niet in haar gezicht. (Swahili, Tanzania)
12. Met of zonder neussieraad, vrouwen zijn altijd mooi. (Makua, Mozambique)
13. Geen vrouwenborst die niets waard is. (Zulu, Zuid-Afrika/Swaziland)
[= 'Hoe ze er ook uitziet, iedere vrouw krijgt een aanbieder.']
14. De schoonheid van een vrouw is de schoonheid van een wolk. (Fang/Bulu, Kameroen/Gabon)
15. Schoonheid is een lege kalebas. (Kundu, Kameroen)
[= 'De buitenkant kan mooi zijn, de binnenkant leeg.']
16. De jonge vrouw is mooi, maar haar hart is een *inkengi* rat. (Mongo, Zaïre)
[= 'Schoonheid kan gevaarlijk zijn.']
17. Je hoeft geen honger te lijden, ook al laat een mooie vrouw je in de steek. (Ganda, Oeganda)
[= Zo erg is het nu ook weer niet: 'Je kunt een andere krijgen om voor je te koken.']
18. De mooie vrouw brengt ziektes mee. (Bassar, Togo)
[= Wordt gezegd om jongeren te waarschuwen.]

19. a. Een schoonheid trouwen, kwelling trouwen. (Kru, Liberia; Mande, Sierra Leone)
 b. Een mooie vrouw laat problemen achter. (Ganda, Oeganda)
 c. Een mooie vrouw is de zuster van velen. (Ganda, Oeganda)
 [= 'Iedereen wil wel een relatie met haar.']
20. Een mooie vrouw is als de goed gepoetste drum: wie er het hardst om vechten, worden erdoor gedood. (Ganda, Oeganda)
 [= 'Ze proberen allemaal om hem te bemachtigen en in dat gevecht kunnen doden vallen. Wordt gebruikt voor vrijers die allemaal hetzelfde mooie meisje willen veroveren.']
21. De echtgenote met mooi opgemaakt haar is als een luipaard. (Mongo, Zaïre)
 [= 'Mooi maar gevaarlijk.']
22. De dochter van de burens is mooi in de ogen van wie aan de overkant van de rivier woont. (Tonga, Zambia)
 [= 'Sommige dingen lijken van een afstand veel mooier en aantrekkelijker dan ze in werkelijkheid zijn.']
23. Een oogverblindende vrouw is ofwel een heks, ofwel een hoer. (Sara, Tsjaad)
24. Wanneer een meisje Nee zegt tegen het huwelijk, wacht dan maar tot haar borsten slap hangen. (Rundi, Burundi)
 [= 'Dan zal ze je maar al te graag accepteren: Wie het laatst lacht, lacht het best.']

II. Liefde

1. Wie een vrouw mijdt, die bemint ze. (Yoruba, Nigeria)
2. Een vrouw is als een *ntatsi*; je weet nooit waar hij valt. (Sena, Malawi)
[= 'Je kunt nooit voorspellen op wie een vrouw verliefd wordt. Ze is als de peul van de *ntatsi*-boom: het is onmogelijk te voorspellen waar zijn zaden zullen vallen wanneer de peul opengaat.']
3. Zij-die-verliefd-is heeft haar kind achtergelaten en draagt haar man op haar rug. (Rwanda, Rwanda)
[= 'Liefde maakt blind.']
4. Wanneer een vrouw niet van je houdt, noemt ze je broer. (Baule, Ivoorkust)
[= 'Zodat ze niet met je kan slapen.']
5. Zelfs God is niet slim genoeg om een verliefde vrouw te betrappen. (Yoruba, Nigeria)
[= 'Verliefde vrouwen zijn iedereen te slim af.']
6. Een vrouw is drie dingen: zij die je liefhebt, zij die jou liefheeft en zij die je wilt bezitten. (Wolof, Senegal)
7. a. In haar onnozelheid noemt de bruid het huwelijk 'liefde'. (Ganda, Oeganda)
b. Het huwelijk is niet 'hou van mij'. (Kundu, Kameroen)
[= 'Velen zullen hun vergissing weldra inzien.']
8. Liefde voor een meisje ligt onder de navel. (Rwanda, Rwanda)

- [= 'Iedereen wil graag dingen die nuttig zijn. Het nut van een vrouw is het baren van kinderen.']
9. Wie de moeder liefheeft, houdt van het kind. (Bemba, Zambia)
[= 'Wanneer je van een vrouw houdt, hou dan ook van haar kinderen, ook als die niet van jou zijn. Dit heeft met name betrekking op iemand die een 'tweedehands vrouw' trouwt.']
 10. Je houdt van een vrouw om haar innerlijk, niet om haar schoonheid. (Swahili, Kenya)
 11. Als de vrouw van de koning niet verliefd op je wordt, ontsnap je aan veel problemen. (Dendi, Benin)
[= 'Goddelijke bescherming.']
 12. Verboden liefde bederft het onbesneden meisje. (Gikuyu, Kenya)
[= 'Seksuele relaties tussen een onbesneden meisje en een besneden jonge man worden als een onnoemelijke verdorvenheid beschouwd bij de Gikuyu.']
 13. Wanneer je van een vrouw houdt, onderhoud je de waarzegger. (Rwanda, Rwanda)
[= 'Blinde liefde maakt arm.' Je kunt waarzeggers raadplegen en dat kost veel geld.]
 14. Een gelukkig meisje denkt dat die van haar beter is. (Rwanda, Rwanda)
[= 'Die van haar' betekent haar vagina. 'De gelukkige beschouwt zijn geluk als zijn eigen verdienste.']
 15. Een vrouw die te graag het bed klaarmaakt, zal niet merken dat ze niet behaagt. (Rwanda, Rwanda)
[= 'Liefde maakt blind.']
 16. Terwijl die ene vrouw zijn dood wordt, mist hij duizenden andere. (Yoruba, Nigeria)

17. a. Wanneer je geen vrouw wilt, ga dan vlug op zoek; ga je niet vlug op zoek, dan krijg je vlug een vrouw. (Yoruba, Nigeria)
 b. Vlug verliefd, vlug voorbij. (Yoruba, Nigeria)
18. Je vraagt een meisje ten huwelijk, je trouwt met een liefdesdrankje. (Rwanda, Rwanda)
 [= 'Drankjes en amuletten worden gebruikt om iemand van het andere geslacht, met behulp van magie, aan te trekken of te behouden.']
19. Als je echt van je vrouw houdt, moet je haar slaan. (Tigrinya, Eritrea)
20. Een vrouw die van haar man houdt, zegt: 'Ik kijk tegen je op.' (Ashanti, Ghana)
 [= 'Een liefhebbende vrouw heeft respect voor haar man.']

III. Seks

1. Een nieuwe slaapmat is geen pretje om op te slapen. (Swahili, Oost-Afrika)
[= 'Een jonge vrouw moet nog veel leren.']
2. Wanneer je de liefde wilt, zoek dan eerst een mat. (Baule, Ivoorkust)
[= 'Om plannen te realiseren, moet je eerst de juiste middelen vinden.']
3. Je gaf me een vrouw zonder me een mat te geven. (Bassar, Togo)
[= 'Wordt gezegd wanneer iemand iets incompleets krijgt.']
4. Wanneer je een harp-luit maakt, moet je er wel op kunnen spelen. (Ngbaka, Centraalafrikaanse Republiek)
[= 'Wanneer je een vrouw trouwt, moet je haar wel weten te gebruiken.']
5. Als je haar dij voelt, wees dan niet bang voor haar geslacht. (Mandinka, Gambia/Senegal)
[= 'Als je een initiatief neemt, aarzel dan niet om het door te zetten.']
6. Wie gewend is aan aardappelbladeren, begint naar aardappels te graven. (Chewa, Malawi)
[= 'Vriendschap tussen een jongen en een meisje – die op zich geen kwaad kan – zou kunnen leiden tot intimiteiten die ongewenste zwangerschap opleveren.']
7. Een vrouw is als de benen van een dierehuid: als je ze niet wrijft, worden ze niet zacht. (Ganda, Oeganda)

8. Door op haar hiel te zitten sluit de vrouw de toegang tot talrijk nageslacht af. (Rwanda, Rwanda)
[= Letterlijk: ze blokkeert zo de ingang tot haar baarmoeder. 'Frigiditeit zit de bloei van de clan in de weg.']
9. De dag die het meisje [aan haar vrijer] genoemd heeft, op die dag moet ze [de toegang tot] haar dijen openstellen. (Minyanka, Mali)
[= 'Je moet je beloften houden, zelfs als dat moeilijk is.']
10. Een willig meisje vrijt, hoewel ze ten huwelijk gevraagd is. (Rwanda, Rwanda)
11. 'Aardig-zijn! Aardig-zijn!' schaaft de vagina. (Rwanda, Rwanda)
[= 'Wanneer je het iedereen naar de zin wilt maken, schaad je jezelf.']
12. De aardige vrouw heeft een vagina zonder haar. (Mamprusi, Burkina Faso)
[= Zie ook 11. 'Het is een teken van gezondheid en vruchtbaarheid, wanneer de geslachtsdelen van de vrouw overvloedig behaard zijn.' Aardige mensen worden niet rijk.]
13. Wie er een voor niets krijgt, noemt het bagatel. (Rwanda, Rwanda)
[= 'Een' betekent hier vagina. Wat je zonder moeite krijgt heeft geen waarde.]
14. a. Als een vrouw haar seks aan iedereen aanbiedt, wordt er op gestampt. (Minyanka, Mali)
b. Vanwege haar goedheid werd het geslacht van een vrouw meegenomen door een hond. (Bete, Ivoorkust)
[= Als je te goed van vertrouwen of naïef bent, word je misbruikt door oplichters en met de nek aangekeken.]
15. Het wilde beest kan niet leven met het lam. (Bari, Soedan)
[= 'Een meisje dat iemands huis binnenrent, blijft niet onaangeraakt.']

16. Geen enkel meisje is gestorven zonder ooit te hebben gehoord: 'Keer je naar me om.' (Rwanda, Rwanda)
[= Er is altijd wel iemand die met je wil vrijen: 'Geen meisje is zo lelijk dat ze geen man kan vinden.']
17. Zolang hij een vrouw heeft, zal hij niet met z'n rug naar haar toe liggen. (Mamprusi, Burkina Faso)
[= 'Een man zal niet weigeren waar hij van kan genieten.']
18. De klok kan niet zonder klepel. (Gikuyu, Kenya)
[= 'De vrouw heeft een man nodig.']
19. Al heeft je vrouw een kleine vagina, de dageraad zal je er vinden. (Minyanka, Mali)
[= 'Het is niet veel, maar het is van jou. Je gebruikt en waardeert het weinige dat je bezit.']
20. Beter een korte penis dan alleen naar bed. (Baule, Ivoorkust)
21. a. Niet op alle stoeltjes is het goed zitten. (Mandinka, Gambia/Senegal)
b. Niet in alle leuke huisjes is het goed om de nacht door te brengen. (Bambara, Mali)
[= Advies aan jonge mannen: 'Je moet niet met alle mooie vrouwen vrijen: ze kunnen ziekten hebben.']
22. Slaap nooit met een vrouw die haar huid lichter maakt. (Lingala, Zaïre)
[= Vertrouw zo'n vrouw niet.]
23. De mond zoekt een vrouw voor de penis. (Mamprusi, Burkina Faso)
[= 'Er is vleierij voor nodig om iets waar je zin in hebt van iemand gedaan te krijgen.']
24. Veracht geen vrouw die je niet hebt uitgeteeld. (Bemba, Zambia)

- [= 'Vel nooit een oordeel over iemand voordat je weet wat hij doet of waar hij het over heeft.']
25. Een vrouw verstoppt de penis, maar ze kan de buik niet verstoppen. (Mamprusi, Burkina Faso)
[= 'De oorzaak kan geheim zijn, het resultaat is openbaar.']
26. Dat de vrouw met haar man geslapen heeft, zie je aan de manier waarop ze elkaar groeten. (Minyanka, Mali)
[= 'In het polygame systeem slapen vrouwen om de beurt in de kamer van hun echtgenoot. De ochtendbegroeting tussen de man en zijn vrouwen is verschillend naargelang zij wel of niet aan de beurt is geweest.' Het wordt bijvoorbeeld geciteerd wanneer een man gelukkig kijkt bij aankomst. Iemand begroet hem en zegt het spreekwoord, wat zoiets betekent als: 'Je brengt zeker goed nieuws mee.']
27. De echtgenoot van een luie vrouw: zijn nachten zijn goed, zijn dagen slecht. (Minyanka, Mali)
[= 'Overdag moet een vrouw koken en voedsel aan haar man op het veld brengen. Het spreekwoord veroordeelt luiheid.']
28. De moeder van een tweeling is niet bang voor een dikke penis. (Baule, Ivoorkust)
29. Wanneer je wijn van de buurman drinkt, neem dan niet zijn kalebas mee. (Ngbaka, Centraalafrikaanse Republiek)
[= 'Iemand die met de vrouw van een ander vrijt, moet haar niet dwingen haar eigen man te verlaten.']
30. Een vrouw die rondzwerft, komt zonder mankeren met een kind terug. (Gikuyu, Kenya)
[= Dus, meisje, blijf thuis en gedraag je. Het spreekwoord verwijst naar getrouwde vrouwen die, bij gebrek aan kinderen van hun echtgenoten, op zoek gaan naar andere mannen.]

31. Als je onderweg seks wilt, reis dan met je vrouw. (Minyanka, Mali)
 [= 'Dat is de beste manier om allerlei problemen te voorkomen.' Zorg dat je niet in verleiding gebracht wordt.]
32. De vrouw is als een maïskolf: heb je geen tanden, dan eet je weinig. (Fang, Gabon/Kameroen)
33. De impotente man eet geen gekruid voedsel. (Lunda, Angola/Zambia/Zaire)
 [= 'Wanneer een persoon zijn plichten verzaakt, heeft hij geen recht op een beloning. Het is als bij de impotente man die of geen vrouw kan vinden om voor hem te koken, of er een heeft die weigert voor hem te koken omdat hij zijn huwelijkse verplichtingen niet na kan komen.']
34. Wanneer het geslacht ziek wordt, heeft de eigenaar het voor zich alleen. (Yoruba, Benin)
35. Een luie vrouw die in de achtertuin zit vraagt om seks. (Ashanti, Ghana)
 [= Als je niet hard genoeg werkt begin je over allerlei onvervulde verlangens na te denken.]
36. Als een vrouw zin in seks heeft, zegt ze: 'Mijn man geeft me geen dagelijkse toelage.' (Ashanti, Ghana)
 [= 'Je moet soms een indirecte weg zoeken om je doel te bereiken.']

iv. Zwangerschap en baren

1. Er is een man voor nodig om het bed te breken; een vrouw alleen kan dat niet. (Lunda, Angola/Zambia/Zaire)
[= 'Een vrouw kan alleen zwanger worden door met een man te slapen. Een zwangerschap vóór het huwelijk wordt minder gerespecteerd dan daarna.']
2. Een brand en een zwangerschap kun je niet geheim houden. (Rwanda, Rwanda)
[= 'Het is dom om te proberen te verbergen wat vanzelf zichtbaar wordt.']
3. Beter een slechte bruidsprijs dan een slecht cadeau. (Fulani, Senegal)
[= 'Een mesalliance is beter dan een onwettige zwangerschap.']
4. Een meisje wordt maar één keer zwanger. (Rwanda, Rwanda)
[= 'Zodra haar kind geboren is, is ze vrouw geworden. Geciteerd door iemand om te benadrukken dat hij een stommitieit niet weer zal begaan.']
5. Baarmoeders zien problemen. (Ganda, Oeganda)
[= 'Ouders krijgen vaak problemen door hun kinderen.']
6. Een vrouw die baart haalt zich moeilijkheden op de hals. (Ganda, Oeganda)
7. Baar kinderen en je wordt zwanger van zorgen. (Ovambo/Oshiwambo, Namibië)

8. Geen man kan een zwangere vrouw voor de gek houden. (Fulani, Senegal)
[= 'Je leert van je ervaringen.']
9. Twee zwangere vrouwen kunnen elkaar niet dragen. (Mandinka, Mali)
[= 'Twee mensen die erg tevreden zijn over zichzelf, hebben het voortdurend over hun persoonlijke verdienste en luisteren niet naar elkaar, zodat het gesprek eindigt in ruzie. In zo'n situatie wordt het spreekwoord gebruikt.']
10. Een zwangere vrouw stuur je niet weg. (Mongo, Zaïre)
[= Haar kind zal de gemeenschap versterken.]
11. Een vrouw verblijft op het erf van de man vanwege het kind. (Mamprusi, Burkina Faso)
[= 'Zij is daar om haar echtgenoot kinderen te schenken. Je doet iets wat niet gemakkelijk is (zoals het met een vrouw uit een andere clan uithouden) met het oog op toekomstig voordeel.']
12. De zwangere vrouw ziet haar eigen onderbuik niet. (Baule, Ivoorkust)
[= Elke handeling heeft bepaalde gevolgen.]
13. Maak de draagband voor de baby niet vast zolang het kind in zijn moeders buik zit. (Ngbaka, Centraalafrikaanse Republiek)
[= 'Er bestaat een stellig geloof dat wanneer de leren band waarin de moeder het kind op haar heup draagt, gemaakt wordt voordat het kind geboren is, het dood geboren wordt of niet lang zal leven. Het spreekwoord wordt gebruikt in een veel algemenere zin: Je moet de huid niet verkopen voor de beer geschoten is.']
14. a. Noem de zwangere vrouw geen moeder. (Baule, Ivoorkust)
b. Zwangerschap betekent nog geen baby. (Baule, Ivoorkust)

15. Een zwangere vrouw moet het kind van een bijvrouw niet minachten. (Mamprusi, Burkina Faso)
[= 'Onderschat niet wat een ander gepresteerd heeft, als je van plan bent hetzelfde te proberen.']
16. a. Een moeder spot niet met een vrouw die aan het beval-
len is. (Rundi, Burundi)
b. Alleen een onnozel meisje lacht om een jongend
schaap. (Rundi, Burundi)
[= 'Lach niet om andermans ellende.']
17. Als barensweeën rondgaan bij het stampvat, zoeken ze
een van de vrouwen die aan het stampen zijn. (Fulfulde,
Senegal)
[= 'Wordt o.a. ook gezegd wanneer je een man een kudde
ziet naderen: een slager, op zoek naar een goed slachtdier.
Al naar gelang van de situatie, de gewoonte, de rol, het
gebruik, het beroep, weet je wat iemand gaat doen. Dat is
vaak heel nuttig, en zo gaat het in een goed geordende
maatschappij waar tradities en gebruiken worden geres-
pecteerd.']
18. Een vrouw in barensnood bibbert wanneer er iemand is
om haar te helpen. (Ganda, Oeganda)
[= 'Als er niemand bij is, bibbert ze niet en helpt zich-
zelf.' Wordt geciteerd wanneer iemand zijn moeilijkhe-
den, ziekte, enz. overdrijft.']
19. Beledig de vroedvrouw, en wie helpt je de volgende keer?
(Sena, Malawi/Mozambique)
[= 'Wanneer je ondankbaar bent tegenover mensen die je
helpen, graaf je je eigen graf. Niemand zal je de volgende
keer willen bijstaan.']
20. Als je vlug een kind wilt, trouw dan met een zwangere
vrouw. (Fulfulde, Senegal)
[= 'Wordt gezegd van wie in zijn geldzucht nergens voor
terugdeinst, zelfs niet voor diefstal of oplichterij.']

21. Je kunt een zwangere vrouw niet tot baren dwingen. (Baule, Ivoorkust)
[= Geduld is de enige remedie.]
22. De vrouw die baart is als de bananeboom die breekt onder het gewicht van zijn vruchten. (Gikuyu, Kenya)
[= 'Moederschap betekent pijn voor de moeder.']
23. Haar echtgenoot op pad, de vrouw kan baren maar niet zwanger worden. (Baule, Ivoorkust)
[= 'Om iemand te beoordelen moet hij zelf aanwezig zijn.']
24. Een vrouw die kinderen gebaard heeft, is als een gebruikt aardappelveldje: van tijd tot tijd kun je er een paar aardappels opgraven. (Ganda, Oeganda)
25. Een dwaze moeder denkt dat haar enige kind haar zevende is. (Rwanda, Rwanda)
[= Ze is al te bezorgd. 'Het zevende kind en de volgende werden beschouwd als wezens die ongeluk aantrekken. Hun geboorte moest gepaard gaan met speciale reinigingsrituelen. Zo riskeerden de ouders bijvoorbeeld blind te worden bij de geboorte van hun zevende kind en probeerden ze het gevaar te bezweren door het dragen van speciale amuletten. Het gedrag van de dwaas is overdreven.']
26. Wie baart krijgt veel cadeaus. (Rundi, Burundi)
[= 'Iedereen feliciteert iemand die slaagt in een onderneming of die een probleem overwint.']
27. Wie gebaard heeft, vergaat niet. (Kundu, Kameroen)
28. Een moeder van een tweeling moet een buik hebben. (Kundu, Kameroen)
29. Geboorte zal je last later verlichten. (Ovambo/Oshiwambo, Namibië)

30. De schoot is als de *muwogo*: ze brengt zowel mooi als lelijk voort. (Ganda, Oeganda)
 [= 'Bij dezelfde *muwogo* of cassaveplant vind je goede en slechte wortels. Het spreekwoord is bedoeld als troost voor de moeder.']
31. Eén schoot kan een dief en een gifmenger voortbrengen. (Gikuyu, Kenya)
 [= 'Ouders moeten niet de schuld krijgen van de wandaden van slechte kinderen.']
32. Een vrouw die een lelijk kind baart, moet aan de *lubaale* offeren. (Ganda, Oeganda)
 [= De *lubaale* is het orakel. Het offer is bedoeld om 'de bescherming van de *lubaale* te verkrijgen'.]
33. Een vrouw met een buik vol pukkels krijgt nooit een kind met harige benen. (Mandinka, Guinea)
 [= 'Een boosaardige vrouw krijgt zelden een waardevol kind.']
34. Zij kijken neer op de onooglijke vrouw, en ze krijgt een prachtig klein jongetje. (Ganda, Oeganda)
 [= 'Niemand had verwacht dat zij nog ooit een zoon en erfgenaam kon voortbrengen.']
35. Een kind is de gordel van het huwelijk. (Tumbuka, Malawi)
 [= 'Wanneer een familie geen kinderen heeft, lopen de partners het risico uit elkaar te gaan, maar wanneer de ouders zichzelf in hun kinderen herkennen, ervaren ze een gevoel van eenheid: het huwelijk is sterker.']
36. Een vrouw die geen kind in leven kan houden, geeft de schuld aan God. (Afar, Afar/Djibouti/Eritrea/Ethiopië)
 [= De verliezer vindt altijd een zondebok.]
37. Veel geboorten, veel begrafenissen. (Gikuyu, Kenya)
 [= 'In de familie waar veel kinderen zijn, moet je ook veel

verdriet verwachten.' Mensen die veel zaken doen, moeten ook op veel tegenslag rekenen.]

v. Onvruchtbaarheid

1. Borsten zijn als een baard: zelfs de onvruchtbare vrouw heeft ze. (Ganda, Oeganda)
[= 'Zowel iemand met als iemand zonder gezin kan een baard dragen. Schijn bedriegt.']
2. Wie haar onvruchtbaarheid niet kan voorzien, zal toch haar bruidsprijs betalen. (Rwanda, Rwanda)
[= 'Je moet zeker zijn van het nut van de middelen als je je doel wilt bereiken.']
3. De kans op moederschap verdwijnt met de regelmaat van de menstruatie. (Mboshi, Kongo)
[= 'De kans op succes verdwijnt als de tijd verstrijkt.']
4. Schoonheid kan niet bloeien zonder kinderen. (Mongo, Zaïre)
[= 'Wanneer je vrouw mooi is, maar je hebt geen kinderen, is je leven niet geslaagd. Het zijn de kinderen die je verrijken.']
5. De kinderloze zalft zich voor ze naar buiten gaat om brandhout te kappen. (Rwanda, Rwanda)
[= 'De vrouw zonder kinderen maakt zich mooi, maar ze kan niet lang elegant blijven vanwege de vele taken die ze in haar eentje moet vervullen: er zijn geen kinderen om haar te helpen.']
6. Een onvruchtbare vrouw is als een geit zonder hoorns: wanneer zo een aan zijn touw ontsnapt, heb je er geen greep meer op. (Ganda, Oeganda)
[= 'Wanneer ze haar echtgenoot ontvlucht, zal ze niet meer bij hem terugkomen.']

7. De vrouw wier kinderen in haar schoot begraven liggen zal hun graven niet zien. (Rundi, Burundi)
[= 'De onvruchtbare vrouw heeft zelfs niet de troost te kunnen huilen op het graf van haar kinderen.']
8. Het kind van een *mugumba* sterft geen natuurlijke dood. (Ganda, Oeganda)
[= 'Niet alleen een vrouw zonder kinderen wordt *mugumba* genoemd, maar ook een van wie de kinderen kort na de geboorte sterven. Ze is bang dat haar kind behekst wordt.']
9. De vrouw wier zonen gestorven zijn is rijker dan een onvruchtbare vrouw. (Gikuyu, Kenya)
10. De onvruchtbare vrouw krijgt bezoekers. (Ganda, Oeganda)
[= 'Ze wordt uitgebuit want ze is weerloos.']
11. Een waardeloze is als een vrouw die zowel lui als onvruchtbaar is. (Ganda, Oeganda)
12. Een miskraam is geen onvruchtbaarheid. (Minyanka, Mali)
[= 'Volgende keer beter.']
13. Een onvruchtbare vrouw hoort geen ondeugend kind te beschimpen. (Minyanka, Mali)
[= 'Als je iets zelf niet kunt, beledig dan niet iemand die dat wel voor elkaar heeft.']
14. Waar de moeder haar kinderen heenstuurt, daar gaat de kinderloze zelf. (Ganda, Oeganda)
15. Wie zal water halen voor de kinderloze oude vrouw. (Gikuyu, Kenya)
16. Wie niets te doen heeft, kan het graf van de oude vrijster graven. (Minyanka, Mali)

[= 'De vrouw die nooit trouwde of die na een kort huwelijk naar huis terugkwam, wordt veracht. Onvruchtbaar (zonder nageslacht) worden ze begraven zonder waardigheid. Geen echtgenoot om voor haar te zorgen en niemand om haar te beschermen of te begraven. Wordt geciteerd door iemand die niet bij belangrijk werk gestoord wil worden: hij heeft andere dingen te doen.']

VI. Werk

1. Regelmatig werk vermoeit een vrouw maar sloopst een man. (Fang, Kameroen/Gabon/Equatoriaal Guinea)
2. Aan de hardwerkende vrouw behoort de man. (Fulfulde, Senegal)
[= 'De goede huisvrouw doet met haar man wat ze wil.']
3. Het achterste van een moeder zondigt wanneer het zit. (Rundi, Burundi)
[= Een moeder doet het fout als ze haar kinderen verwaarloost; er kan haar niets verweten worden wanneer ze hen, ondanks goede zorgen en hard werk, verliest.']
4. Vrouwen nemen hun marktmanden en hun pakken roddels mee. (Efik, Nigeria; Kongo, Zaïre)
5. De moeder mag lelijk zijn, maar ze gaat de bush in om te werken. (Kongo, Zaïre)
[= 'Moeders zijn goed voor het werk.']
6. Begint een man een plantage zonder een vrouw? (Ganda, Oeganda)
7. Een vrouw die ijverig in de tuin werkt, zal de kippen zien dansen. (Ganda, Oeganda)
[= 'Er komen dan altijd veel insecten uit de net omgeploegde grond en resten van eetbare wortels te voorschijn.']
8. De luilak is zwanger in het zaaiseizoen. (Rundi, Burundi)

9. Een ijverige vrouw brengt voedsel, een luie onkruid voort. (Ganda, Oeganda)
10. De vrouw wier zaailingen nog niet ontsproten zijn, gooit de zak met zaad niet weg. (Gikuyu, Kenya)
[= 'Je geeft niet op als je niet meteen succes hebt gehad.']
11. Uit vrouwenkelen galmt het bij het stampvat. (Gikuyu, Kenya)
[= 'Slaat op de liederen en uitroepen van vrouwen die suikerriet stampen voor het brouwen; zulke liederen met veel trillers worden alleen bij die gelegenheid gezongen.']
12. Een vrouw verkoopt scharreleieren, geen buskruit. (Ashanti, Ghana)
[= 'Vrouwen moeten werk doen dat bij ze past, en zich niet bemoeien met mannezaken.']
13. a. In een slecht huishouden word je om water en brandhout gestuurd. (Rwanda, Rwanda)
b. Door zijn vrouw in elkaar geslagen, zegt Shyirambere: 'Geef me een kruik, ik zal water gaan halen.' (Rwanda, Rwanda)
[= 'De man die door zijn vrouw wordt gedomineerd wordt haar slaaf. Water halen is werk van vrouwen en kinderen.']
14. Stoor een vrouw niet bij het water halen. (Namibië)
[= 'Water is van levensbelang voor het huishouden.' Onderbreek iemand die met belangrijk of moeilijk werk bezig is niet.]
15. Produceer rimpels en wie zal je bonen eten? (Yaka, Zaïre)
[= 'Vrouwen moeten goedgehumeurd dienen.']
16. Schuif de schuld niet op de koks. (Ganda, Oeganda)
[= 'Dit zegt iemand wanneer hij niets te eten heeft gehad op de plaats waar hij vandaan kwam. Daarom probeert hij bij de koks in de gunst te komen.']

17. Wat in de pot explodeert zal geen man doden. (Rwanda, Rwanda)
[= 'Koken is een vrouwenaangelegenheid. Mannen moeten zich daar geen zorgen over maken.' Iedereen heeft zijn plichten.]
18. Het voedsel van een vrouw die zoete woorden spreekt zal nooit door haar man worden afgewezen. (Igbo, Nigeria)
[= 'De ene goede dienst is de andere waard. Beleefdheid wordt vaak beloond met beleefdheid.']
19. De stoofschotel die de man niet lust, moet zijn vrouw niet klaarmaken. (Yoruba, Nigeria)
20. Een vrouw die iets nodig heeft voor haar maaltijd, zal niet rusten voor ze het vindt. (Yoruba, Nigeria)
[= 'Een aanbeveling voor ijver en doorzettingsvermogen: Zoals een vrouw niet tevreden is zonder de juiste ingrediënten voor haar maaltijd, zo moet een mens niet tevreden zijn totdat iets helemaal af is.']
21. De nutteloze vrouw zet een maalsteen klaar zonder die te gebruiken. (Gen, Benin)
22. Vreetzakken ontmoedigen de malende vrouw. (Rundi, Burundi)
23. Het is beter hongerig te gaan slapen dan te wachten op voedsel van een ongestelde vrouw. (Baule, Ivoorkust)
[= 'Wanneer ze ongesteld is, maakt een vrouw geen voedsel klaar voor andere mensen.']
24. Zij die een halfgare maaltijd aanbiedt is beter dan zij die haar billen aanbiedt. (Rwanda, Rwanda)
[= 'Een hardwerkende maar verlegen vrouw is beter dan een luie vrouw.']
25. Zelfs een goede kokkin lukt niet alles. (Minyanka, Mali)
[= 'Iedereen maakt weleens een fout of breekt een stuk gereedschap tijdens het werk.']

26. Het is niet omdat vrouwen uit dezelfde bron water putten dat hun sauzen hetzelfde smaken. (Baule, Ivoorkust)
27. Een hardwerkende vrouw laat je eten met een schild over je bord. (Ganda, Oeganda)
[= 'Wanneer je genoeg gegeten hebt en ze wil je meer opscheppen, houd je je hand in de vorm van een schild over het voedsel. Je bent werkelijk voldaan.']
28. Hij die om fijngestampt voedsel vraagt, heeft iemand om het te stampen. (Gikuyu, Kenya)
[= 'Een man kan geen goed klaargemaakt voedsel verwachten, tenzij hij een vrouw heeft.']
29. De kostwinner van een prostituée is haar achterste. (Minyanka, Mali)
[= 'Haar beroep maakt dat ze zich gedraagt zoals ze doet.']
30. Wie geogst heeft in een tijd van hongersnood zal altijd een vrouw vinden. (Rundi, Burundi)
[= Hij moet een genie zijn.]
31. De getrouwde kip pikt, de ongetrouwde kip pikt. Beter ongetrouwd dus, dan kan ze voor zichzelf pikken. (Fulfulde, Senegal)
[= 'Dat zeggen vrouwen met een arme man voor wie ze ook nog moeten werken. Als ze niet getrouwd waren, hoefden ze minder hard te werken.']
32. De vrouw is echtgenote vanwege haar handen. (Zulu, Zuid-Afrika/Swaziland)
[= Een vrouw moet handig zijn.]
33. Zolang de mannenziel leeft, kraakt de vrouwenziel geen noten. (Ashanti, Ghana)
34. a. Als een grote vrouw palmnoten [op haar hoofd] draagt, pikken de vogels die weg.

[= Verwijt aan meisjes die 'mannelijk gedrag' vertonen.]

b. Wanneer een vrouw de grote trom maakt, wordt hij bewaard in het mannenvertrek. (Ashanti, Ghana)

[= 'De maatschappij heeft die rol niet aan vrouwen toebedacht. Wanneer ze die mannenrollen toch willen vervullen, zal de eer naar de man gaan en zullen vrouwen geen enkele waardering voor hun extra inspanningen krijgen.']

35. De takkenbos die de vrouw naar huis brengt, wordt de zweep waarmee ze geslagen wordt. (Sara, Tsjaad)

VII. Ruzie, slaan en vechten

1. Wie niet goed discussieert en argumenteert moet geen praatgrage vrouw nemen. (Yoruba, Nigeria)
2. Een vrouw trouwen is palavers trouwen. (Kongo, Zaïre)
3. Bekvechten is eigen aan een vrouw met zonen. (Gikuyu, Kenya)
[= 'Moeders zijn trotser op hun zonen dan op hun dochters en zijn dus eerder geneigd te ruziën om hun zonen te verdedigen of op te hemelen.']
4. Een vrouw met schulden zoekt ruzie. (Gikuyu, Kenya)
[= Haar schulden maken haar kijfachtig.]
5. a. Geruzie van vrouwen houdt nooit op. (Gikuyu, Kenya)
[= 'Vermijd ruzie met vrouwen.']
b. Mannenboosheid duurt korter dan vrouwenboosheid. (Gikuyu, Kenya)
[= 'Vrouwen willen onrecht net zo graag wreken als mannen het willen vergeven.']
c. Vrouwen zaaien onenigheid. (Luba, Zaïre)
6. Komt een vrouw op de markt en zwijgt, gaat de markt goed; zegt ze een woord, dan wordt het vechten. (Mossi, Burkina Faso)
7. Het is beter in de brandende zon te slapen dan samen te zijn met een kijvende vrouw. (Karaboro, Ivoorkust)
8. a. Waar de vrouw spreekt, zal het mes klinken. (Rwanda, Rwanda)

- [= 'Waar de vrouw zich als een man gedraagt, vergaat het huis.']
- b. De vrouw die niet naar de man luistert, wordt zijn dood. (Banen, Kameroen)
- [= 'Verwijst naar een verhaal waarin een slechte vrouw haar man dwong de hut te verlaten vanwege haar gezeur; tijdens die nacht werd hij gedood door vijanden.']
9. Een luie en lichtgeraakte vrouw zorgt niet goed voor haar man. (Ganda, Oeganda)
10. De vrouw die geen eten klaar maakt wordt overladen door laster en sterft door achterklap van mede-vrouwen. (Mongo, Zaïre)
11. a. De bonen van de jaloerse vrouw koken te gaar in de kookpot. (Mamprusi, Burkina Faso)
[= 'Jaloezie maakt dat je je plicht verzaakt.']
b. Een onredelijke vrouw zwelgt in jaloezie. (Mamprusi, Burkina Faso)
12. Een slechte vrouw wordt naar haar familie teruggestuurd. (Rundi, Burundi)
13. Jaloezie kalmeert bij de woorden: 'Ga weg, ik heb je verstoten'. (Fulfulde, Senegal)
[= 'Advies aan een jaloerse man om hem duidelijk te maken dat de beste manier om tot rust te komen het verstoten van zijn vrouw is.']
14. De *ngongongo* vogel vist in het meer en zegt: 'Ik vis alleen maar'. (Vili, Cabinda)
[= 'Door een vrouw per potdeksel verzonden boodschap als vredesvoorstel aan de woedende echtgenote van een man met wie zij een tijdje omging. De gebeeldhouwde vissende vogel op het deksel betekent: 'Laten we vriendinnen blijven. Ik wilde je echtgenoot niet van je afpakken. Ik was alleen een poosje aan het vissen, maar ik laat het meer aan jou.']]

15. Een vrouwenplas mag de drempel niet over. (Kundu, Kameroen)
 [= 'Vrouwenruzies moeten binnenshuis blijven.']
16. De pijn van vrouwen zit op haar heupen. (Swahili, Oost-Afrika)
 [= 'Geuit door een geërgerde echtgenoot tegen zijn zeurende vrouw. Vrouwen zullen hun kinderen gebruiken als excuus om te kunnen ruziën en klagen. Vrouwen dragen hun kinderen op de heupen.']
17. Als een vrouw haar echtgenoot in de kookpot heeft gestopt, zullen de kinderen pruttelen. (Fulani, Rwanda)
 [= 'De vrouw die zich misdraagt tegen haar echtgenoot wordt gestraft met slechte kinderen, die haar kwade voorbeeld zullen volgen.']
18. Ik-wil-weer-slaag zegt tegen haar echtgenoot dat hij een castraat is. (Rwanda, Rwanda)
 [= 'Ruziezoekers worden vaak het slachtoffer van ruzies die zij zelf uitgelokt hebben.']
19. Geef je vrouw niet meer dan de helft van wat ze vraagt, anders verwijt ze je haar alles te hebben gegeven. (Fulfulde, Niger)
20. Is hij nog steeds arrogant? Zijn vrouw zal hem op de grond gooien en hij zal een bochel krijgen. (Yoruba, Nigeria)
 [= 'Het wordt als een grote schande beschouwd wanneer een man door zijn vrouw op de grond gegooid wordt. Het spreekwoord brengt het idee naar voren dat wie geen nederigheid kent op een dag (..) op hardhandige wijze gedwongen wordt nederigheid te leren.']
21. Vrouwentwist kost geen schaaap. (Gikuyu, Kenya)
 [= 'Volgens de Gikuyu-gewoonte moet wie de tegenstander in een gevecht verwondt betalen met een schaaap als schadeloosstelling. Het spreekwoord betekent dat in

een vrouwenconflict niemand zo'n schadevergoeding hoeft te betalen, omdat het in woorden wordt uitgevochten: woorden zijn voor de vrouw, actie is voor de man.']

22. Twee billen kunnen niet anders dan elkaar raken. (Tonga, Zambia)

[= 'Mensen die samenleven kunnen niet vermijden dat ze elkaar soms in de weg zitten, niet begrijpen of ruzie maken.']

VIII. Ontrouw en onbetrouwbaarheid

1. Een vrouw is familie van niemand. (Mongo, Zaïre)
[= Ze trouwt en wordt deel van de familie van de echtgenoot.]
2. De vrouw is een pad: vraag niet wie er op loopt of wie er op zal lopen. (Wolof, Senegal)
3. *a.* Trouw je met de vrouw die je op de dansvloer tegenkomt, dan zal ze er op een dag vandoor gaan met de drummer. (Yoruba, Nigeria)
[= 'Een vrouw van losse zeden zal altijd van losse zeden zijn. Het type vrouw waar het hier om gaat, volgt een reizende muziekbands en danst overal waar de muzikanten maar spelen. Een man zou wel gek zijn om met zo'n vrouw te trouwen, want ze zal hem niet trouw blijven.']
b. Koop geen vrouw op de dansdag. (Kundu, Kameroen)
c. Wanneer een vrouw aan zichzelf wordt overgelaten, zal een danser met haar trouwen. (Fulfulde, Senegal)
4. Een vrouw is als een rat: zelfs als hij in je huis opgroeit, steelt hij van je. (Ganda, Oeganda)
[= 'Ze is niet te vertrouwen: zelfs na een lang huwelijk kan ze er met een ander vandoor gaan.']
5. *a.* Een onwaardige vrouw verraadt je terwijl ze je haar arm als hoofdkussen biedt. (Rwanda, Rwanda)
b. Beter een doodsvijand dan een onwaardige vrouw. (Rwanda, Rwanda)
6. De vrouw is fris water dat doodt, ondiep water waarin je verdrinkt. (Fulfulde, Senegal)

[= 'Vrouwen zijn onbetrouwbare en gevaarlijke wezens met een verraderlijk uiterlijk.']

7. *a.* Wie het plan van een vrouw volgt zal zichzelf verdrinken. (Fulfulde, Senegal)
b. Het advies van een vrouw eindigt met: 'Oh, had ik het maar geweten!' (Hausa, Niger/Nigeria)
c. De man die naar vrouwen luisterde, leed honger in de oogsttijd. (Tonga, Zambia)
[= 'Je moet niet te veel waarde aan de woorden van een vrouw hechten. Anders kom je later in de problemen.']
d. Zou ik een vrouw geloven? Je kunt beter een verbond met de dood aangaan. (Fon, Benin)
8. Geloof het woord van een vrouw pas een dag later. (Gikuyu, Kenya)
9. Een vrouw kan het niet helpen dat ze liegt. (Ganda, Oeganda)
10. Vrouwen hebben alleen achterbakse woorden. (Gikuyu, Kenya)
[= 'Vrouwen kunnen geen geheimen bewaren en vertellen zelden de waarheid.']
11. Een vrouw vertelt negenennegentig leugens, maar de honderdste verraadt haar. (Hausa, Niger/Nigeria)
12. *a.* De bananeboom wordt geveld door de wind; vriendschap wordt geveld door een getrouwde vrouw. (Ntomba, Zaïre)
b. Als vriendschap ook de echtgenote omvat, zal ze vergaan. (Kundu, Kameroen)
13. De vrouw van een andere man is als de huid van de mangoest: er kan er maar één op zitten. (Luba, Zaïre)
14. Je moet de vrouw van een andere man niet proeven. (Bas-sar, Togo)

15. Getrouwde vrouwen zijn als olifantstanden: raak ze niet aan. (Swahili, Kenya)
16. Wanneer je de penis van je vijand geneest, zal hij die gebruiken om je vrouw zwanger te maken. (Mamprusi, Burkina Faso)
[= 'Juist het middel waarmee je iemand helpt, zal hij tegen je gebruiken.']
17. Een vrouw springt niet over de schutting tenzij ze een scheiding wil. (Rundi, Burundi)
[= Zij richt het huis te gronde door ontrouw te zijn.]
18. De verlangende vagina sterft door een bed langs de weg op te maken. (Rwanda, Rwanda)
[= 'De wellustige zal het slecht vergaan.']
19. Wat een vrouw met prostitutie verdient, noemt ze cadeaus van de kennissen van haar man. (Igbo, Nigeria)
20. Een prostituée raadt het huwelijk niet aan. (Wolof, Senegal)
21. De man die geen vrouw met andere aanbidders trouwt, trouwt met geen vrouw. (Yoruba, Nigeria)
[= 'Bij alles wat iemand doet, is wel enige competitie. Iemand die op zoek is naar een situatie zonder rivalen zal die nooit vinden: ideale situaties bestaan niet.']
22. Een vrouw is als een rist kokosnoten: als die valt komen er bladeren aan. (Baule, Ivoorkust)
[= 'Een vrouw die haar echtgenoot verlaat om te reizen, zal onvermijdelijk aan een of andere man blijven hangen. Had een vrouw dit spreekwoord bedacht, dan zou het vast en zeker met het woord 'man' begonnen zijn.']
23. Volg een slechte vrouw nooit naar haar huis. (Rwanda, Rwanda)

24. De vrouw is geen kippenkooi die je aan je schouder hangt. (Bassar, Togo)
 [= 'Je kunt nooit zeker zijn van je vrouw. Het is onmogelijk om haar overal mee naar toe te nemen en te controleren. Wanneer ze naar het veld gaan nemen mannen hun kippen en kuikens mee, opgesloten in een kooi.']
25. Sinds mensenheugenis gaan kleine vogeltjes voor dag en dauw op pad naar de velden. Maar de velden kunnen nooit opstaan en achter de kleine vogeltjes aanzitten. (Fulfulde, Senegal)
 [= 'Wordt geciteerd met betrekking tot slechte vrouwen. Normaal gesproken is het de man die de vrouw het hof maakt, en niet andersom.']
26. a. Je kan je broer, je vader, je moeder, maar nooit je vrouw vertrouwen. (Yoruba, Benin)
 b. Wanneer je de verrader niet kent, vertrouw dan op je vrouw. (Rwanda, Rwanda)
 c. Bemijn je vrouw, maar vertrouw haar niet. (Wolof, Senegal)
27. Alle vrouwen zijn ontrouw; alleen de ergste worden lichtekooi genoemd. (Yoruba, Nigeria)
28. Wanneer je moeder voor je kookt, eet; wanneer ze plannen voor je maakt, weiger. (Fulfulde, Senegal)
 [= 'Een vrouw is alleen goed voor het huishouden en het verzorgen van de kinderen. Volg nooit haar advies op.']
29. Wanneer je vrouw ontrouw is, betekent dat niet dat je alleen slaapt. (Ashanti, Ghana)
30. Wie de bruidsprijs voor een slechte vrouw betaald heeft, brengt de nacht met haar door. (Rwanda, Rwanda)
31. a. Je legt het aan met een slechte vrouw, maar je houdt er ook kinderen aan over. (Minyanka, Mali)

[= 'Een vrouw is verdorven, maar de kinderen niet.' Alles heeft zo zijn voor- en nadelen.]

b. Je houdt een slechte vrouw vanwege de kinderen. (Minyanka, Mali)

[= 'Kinderen en de hoop op nieuwe geboorten voorkomen scheiding. Zelfs het kleine beetje werk dat ze kunnen verrichten levert voordeel op.']

32. Je kunt beter je besnijder voor de gek houden dan je kapster. (Fulfulde, Senegal)

[= 'Besnijdenis gebeurt maar éénmaal in je leven, terwijl vrouwen elke maand hun haar moeten laten doen: het heeft geen gevolgen wanneer je gebrouilleerd raakt met je besnijder, maar wel wanneer je problemen hebt met de vrouw die je haar opmaakt.' Het heeft o.a. betrekking op buitenechtelijke relaties: een minnaar heeft weinig nut, zijn geschenken zijn zeldzaam, terwijl de echtgenoot die zijn vrouwen waardeert voortdurend iets geeft. Daarom is het voor een vrouw voordeliger om haar woord te houden tegenover haar echtgenoot dan tegenover haar minnaar. Het spreekwoord wordt ook vaak geciteerd wanneer iemand zijn of haar woord niet heeft gehouden, of een afspraak niet nakomt.']

33. Vrouwen zijn valstrikken van de duivel. (Arabisch, Somalia)

[= 'Keer ze de rug toe, sla geen acht op ze, en verlaat de plek waar ze zingen. Streef liever naar het succes en de kracht die God geeft, de Bouwer van de Troon.']

34. Neem de vrouw voor wat zij is: een zuster van de duivel. (Yoruba, Benin)

35. De vrouw is de bron van alle kwaad: alleen onze ziel redt ons van de schade die zij aanricht. (Fon, Benin)

ix. Hekserij en gifmengen

1. Eten met een vrouw is eten met een heks. (Lingala en Kongo, Zaïre)
[= 'Wantrouw de gevoelens van je vrouw.']
2. Een heks verslindt geen botten. (Kundu, Kameroen)
‡= Heksen doden geen dunne, knokige mensen. 'Het zijn alleen de gezonde, sterke mensen die behekt worden.']
3. De vrouw wier kinderen sterven, is een gifmengster. (Rundi, Burundi)
[= 'De vrouw die geen kinderen heeft, wordt beschuldigd van kwaadaardigheid en gifmengen.']
4. Trouwen met een heks is het bos ingaan met de duivel. (Baule, Ivoorkust)
5. Je herkent de vakvrouw eraan dat ze haar eigen buik aanraakt. (Rwanda, Rwanda)
[= 'De kwaadaardige voelt wat zijn kwaadaardigheid betekent, wanneer hijzelf de gevolgen daarvan ondergaat. 'Vakvrouw' is een eufemisme voor gifmengster. 'Je eigen buik aanraken' is een eufemisme voor het doden van één van je eigen kinderen.']
6. Je vrouw is je lieveling, maar ook je moordenaar. (Mamprusi, Burkina Faso)
[= 'Degene met wie je een intieme relatie hebt, is ook degene die je verraadt en laat vallen.']
7. De professionele gifmengster doodt haar man als zij haar kind niet doodt. (Rundi, Burundi)

[= 'Zij die gif in haar huis heeft, riskeert dat één van haar eigen familieleden het per ongeluk inneemt.']

8. Wanneer een vrouw in de nacht het huis verlaat, is zij een giftige valstrik: zij maakt je hart kapot. (Umbundu, Angola)
[= Wees op je hoede: 'Zij belichaamt duivelse verleidingen. Vanwege haar witte kleding of haar naaktheid geloven kinderen dat zij een goede geest is: zij zijn bang. Mannen worden verleid en raken verstrikt in de val die zij heeft gezet met alle daarop volgende rampen.']
9. De heks hilde gisteren; een kind stierf vandaag. (Yoruba, Nigeria)
10. Je hebt het over hekserij, de oude vrouw antwoordt: 'Het regent.' (Mamprusi, Burkina Faso)
[= 'Het woord *soo* betekent 'hekserij' en 'regentijd'. Het zijn meestal oude vrouwen die worden beschuldigd van hekserij. Zij zullen altijd net doen of ze het verkeerd begrijpen wanneer zij worden beschuldigd.']
11. Als de pokken het kind van de heks doden, laat de vrouwen met kinderen dan niet lachen. (Minyanka, Mali)
[= 'Vrouwen zijn altijd bang dat een heks hun kinderen kwaad zal doen. In elk dorp wonen vrouwen die de reputatie hebben heks te zijn: Kijk uit voor mogelijke wraak.']
12. Als een mooie vrouw niet steelt, pakt zij je. (Mamprusi, Burkina Faso)
[= 'Een buitengewoon mooie vrouw wordt, als alle andere mensen die de norm overschrijden, vaak beschuldigd van hekserij: zij pakt je.' Achter een aantrekkelijk uiterlijk kan altijd een zekere kwaadaardigheid of gevaar schuilgaan.]
13. Wie een medevrouw heeft zal altijd zeggen: 'Mijn kind is vergiftigd.' (Rwanda, Rwanda)
[= 'Men verdenkt verdachte personen het eerst wanneer er een kind is vergiftigd.']

14. Wanneer het kwaad zich aandient, spreekt het in de gedaante van een versmide vrouw. (Ganda, Oeganda)
[= 'Zij zullen geen notie van haar nemen en geen voorzorgsmaatregelen treffen.']
15. Geen fetisj zo heilig als de vrouw die moeder is. (Yoruba, Benin)
[= 'Alle fetisjisme en alle hekserij leggen het af tegen een vrouw die moeder is: zij overtreft iedereen.']

x. Macht

1. Trouw nooit een vrouw met grotere voeten dan je zelf hebt. (Sena, Malawi/Mozambique)
[= 'Een man houdt er niet van wanneer zijn vrouw meer in haar mars heeft dan hijzelf.']

2. *a.* Een klein touwtje bindt een groot pak dicht. (Ngbaka, Centraalafrikaanse Republiek)
b. Een klein eekhoorntje kan een grote noot optillen. (Ngbaka, Centraalafrikaanse Republiek)
c. Een kleine havik kan er met een grote kip vandoor gaan. (Ngbaka, Centraalafrikaanse Republiek)
[= 'Een kleine man kan heel goed trouwen met een grote vrouw.' Deze drie spreekwoorden kunnen refereren aan 'een bijzonder aspect van de sociale organisatie waarin een weduwe hertrouwt met een familielid, afkomstig uit hetzelfde geslacht als haar overleden echtgenoot. Vaak wordt zij uitgehuwelijkt aan een jonge vrijgezel uit de familie. Wanneer het verschil in leeftijd tussen de nieuwe echtgenoten niet te groot is, is deze overeenkomst voor iedereen bevredigend. Wanneer de vrouw veel ouder is dan de jongeman, kan hij haar niet weigeren. Het spreekwoord betekent dat zelfs een heel jonge man zonder enig probleem een oudere en meer ervaren vrouw kan bevredigen.' En, meer in het algemeen: 'De kleinste van de sterke groep is machtiger dan de grootste van de zwakke groep.']

3. Een vrouw kent haar eigen echtgenoot maar niet zijn meester. (Afar, Afar/Djibouti/Eritrea/Ethiopië)
[= 'Zij denkt niet in termen van 'hij heeft een meester'; hij is haar meester.']

4. *a.* De man groeit over zijn kind-zijn heen, de vrouw blijft in haar vrouw-zijn. (Gikuyu, Kenya)
 [= 'Volgens de Gikuyu wet is een jongen na de initiatie niet langer een jongen maar een man met alle daaraan verbonden rechten. Aan de andere kant krijgt een meisje, zelfs wanneer zij besneden is, nooit nieuwe rechten.']
b. Vrouwen hebben geen oudsten. (Mongo, Zaïre)
5. Een vrouw wordt nooit een man. (Mamprusi, Burkina Faso)
 [= 'Een gewoon mens wordt nooit een prins. Je kunt je geboorte-status nooit veranderen.']
6. Zelfs klein zijn mannen oud. (Minyanka, Mali)
 [= 'De superioriteit van het mannelijk geslacht staat niet ter discussie. Tenminste zo lijkt het in het openbaar. Een vrouw zal nooit openlijk rebelleren tegen haar echtgenoot. De man staat altijd op de eerste plaats, zelfs als kleine jongen al.']
7. Vrouwen hebben het verstand van een kind. (West-Afrika, o.a. Benin, Senegal)
8. Een vrouw en een invalide man zijn hetzelfde. (Gikuyu, Kenya)
9. De mannelijke tak heeft voorrang. (Mongo, Zaïre)
 [= 'Zo kan bijvoorbeeld de moeder niet haar dochters bruidsprijs in ontvangst nemen wanneer de vader afwezig is.']
10. De pijp heeft gelijk, de tabak ongelijk. (Luba, Zaïre)
11. Een vrouw is als een geit: je bindt haar vast waar de distels groeien. (Rwanda, Rwanda)
 [= 'Een vrouw moet hardhandig worden aangepakt.']
12. Als een man niet door zijn vrouw gehoorzaamd wordt, gaat het van pats! (Swahili, Oost-Afrika)

13. De arrogante vrouw wordt eronder gehouden door slaag. (Rundi, Burundi; Rwanda, Rwanda)
14. Als je stuit op een vechtend stel, houd je erbuiten; alleen de man weet wat zijn vrouw hem heeft aangedaan. (Ashanti, Ghana)
15. Sla je vrouw geregeld; als jij niet weet waarom, weet zij wel waarom. (West-Afrika, mogelijk van Arabische oorsprong)
16. Om zijn vrouw beter te kunnen slaan, draagt de kleine man korte kleren. (Fon, Benin)
[= 'Nutteloze bedrijvigheid, overdadige ijver' ofwel: Veel geschreeuw en weinig wol.]
17. Een vrouw, geslagen voor wangedrag, zegt: 'Alleen wie er geen heeft, kan mij belachelijk maken.' (Rwanda, Rwanda)
[= Geen betekent geen vagina.]
18. Je kunt niet de vrouw van iemand anders slaan. (Mongo, Zaïre)
[= 'Juridisch gezegde: als de vrouw van iemand anders jou onrecht heeft aangedaan, moet je de zaak aan haar echtgenoot voorleggen; alleen hij heeft het recht haar te straffen.']
19. Een vrouw is als een kleed dat je slaat [uitklopt] en waarop je ligt. (Mongo, Zaïre)
20. Tref een vrouw niet met een stok, maar met voedsel of kleding. (Swahili, Kenya)
21. Een mep krijgt een vrouw niet klein. (Mamprusi, Burkina Faso)
[= 'Ruw gedrag levert niets op.']
22. De stok die door een vrouw is gesneden komt nooit een rivier over. (Kru, Liberia)

[= 'Een vrouw kan geen hoofd van een familie zijn.']

23. Als een vrouw een rivier kan overbruggen, kan een man de wereld overbruggen. (Mandinka, Senegal)
[= 'Het is alletwee onmogelijk.']
24. Vrouwen hebben geen mond. (Beti, Kameroen)
25. Een vrouw wordt niets gevraagd. (Rwanda, Rwanda)
26. *a.* Twee hanen kraaien niet op hetzelfde dak. (Mongo, Zaïre)
b. Twee mannen kunnen niet in hetzelfde huis leven. (Rundi, Burundi)
[= 'Wordt gezegd wanneer een vrouw haar man wil domineren.']
27. De hen weet wanneer het ochtend is, maar zij kijkt naar de mond van de haan. (Ashanti, Ghana)
[= 'Zij wacht tot de haan kraait, zoals het hoort': hij moet het zeggen.]
28. Vrouwen hebben verstand van privé-, niet van openbare aangelegenheden. (Kongo, Zaïre)
29. *a.* Je huwelijksplicht eindigt niet bij een kledingstuk [voor je vrouw]. (Baule, Ivoorkust)
b. Het kopen van een vrouw begint bij een kleinigheid. (Gikuyu, Kenya)
c. Het huwelijk is meer dan het betalen van de bruidsprijs. (Kundu, Kameroen)
30. Het is niet goed voor een man om bij een vrouw in de schuld te staan. (Kundu, Kameroen)
31. Drie dingen leen je niet uit: macht, een vrouw en een geweer. (Fulani, Senegal)
[= 'Je leent ze niet uit, omdat het te veel moeite kost om ze terug te krijgen.']

32. Een vrouw met een broek aan? Wat bungelt daarin? (Fon, Benin)
 [= 'Waar bemoeien die vrouwen zich mee? Iedereen zijn eigen attributen!']
33. a. Heftig met de heupen schudden geeft vrouwen macht over [of: doodt] mannen. (Ashanti, Ghana)
 [= 'Vrouwen gebruiken hun wellustigheid om mannen aan zich te binden.']
 b. Een wellustige vrouw verkracht mannen. (Ashanti, Ghana)
 [= 'Mensen met sterke verlangens gebruiken geweld om hun zin door te drijven'; ze gaan tegen alle regels in.]
34. De tactiek van een meisje is: 'Raak me aan en ik ga ervandoor.' (Rwanda, Rwanda)
 [= Dit is haar verdedigingsmiddel. 'Toespeling op het gemak waarmee vrouwen hun man verlaten en teruggaan naar hun ouders. Dan krijgt de man zijn vrouw pas weer terug na zijn schoonouders cadeaus te hebben gegeven.']
35. Als ze scheidt van de een, trouwt ze met de ander. (Mamprusi, Burkina Faso)
 [= 'Als een vrouw wil scheiden, wil zij of terug naar haar vader of naar een andere echtgenoot: iemand die afhankelijk is, heeft geen alternatief dan op iemand anders te leunen.']
36. Alleen een schandelijke vrouw sleept haar echtgenoot voor het gerecht. (Ganda, Oeganda)
37. De kracht van een vrouw is niets anders dan een stortvloed van woorden. (Hausa, Niger/Nigeria)
38. Je vrouw is een panter in je eigen bed. (Umbundu, Angola)
 [= 'Thuis is de vrouw koningin, heeft zij de leiding.']
39. Een vrouw is een bron waarin alle kalebassen breken. (Kameroen)

40. Als het gedaan is met de mannelijkheid, wil je wel vrouw zijn. (Rundi, Burundi)
[= 'Wordt gezegd door iemand die zich bewust is van zijn eigen verval, nutteloosheid of impotentie.']
41. Wanneer de mannen het dorp uit zijn, nemen de vrouwen buiten een bad. (Baule, Ivoorkust)
42. Wanneer de vrouwen dik zijn en de mannen knokig, bespreken de mannen de situatie aan de rand van de akkers. (Fulfulde, Senegal)
[= 'Wanneer vrouwen erin geslaagd zijn om rijker en sterker te worden dan de mannen, zullen de laatsten daarover niet in het dorp zelf delibereren waar de vrouwen bij zijn, maar elders plannen smeden om aan deze abnormale situatie een eind te maken.' Verwijst naar een situatie waarin sommige onderdanen te veel macht hebben verworven; in zo'n geval bespreken de leiders hun strategieën om de macht te herwinnen, in het geheim, niet in het openbaar.]
43. Als een al te slimme vrouw trouwt, gaat het mis met haar. (Ashanti, Ghana)
[= 'Mannen houden er niet van dat hun vrouwen pienterder zijn dan zichzelf: slimheid is geen garantie voor succes.']
44. Een vrouw erft vrouwenzaken, een man mannezaken. (Ashanti, Ghana)
[= 'Er moet orde zijn in de samenleving; de regels moeten in acht genomen worden.']
45. Als een vrouw rijk wordt, verandert ze in een man. (Ashanti, Ghana)
[= 'Je kunt geen vrouw commanderen die geld heeft: rijkdom geeft gezag.']

Bronnen

a. Mondelinge bronnen en tussenpersonen voor schriftelijke bronnen

(De vetgedrukte Romeinse cijfers verwijzen resp. naar deel I en II; de andere Romeinse cijfers verwijzen naar de verschillende hoofdstukken van 'Levensfasen' en 'Lusten en lasten'. De Arabische cijfers corresponderen met de nummers van de spreekwoorden.)

- Ahmed Sheik Nabhani (Kenya): II. II, 10; x, 20
Almeida, Irène d' (Benin): II. x, 7, 15
Appiah, Peggy (Ghana): I. II, 27a; III, 13; II. II, 20; III, 35, 36; VI, 12, 34a; III, 35; VIII, 29; x, 33ab, 43, 44, 45
Blondé-Nguluwe, Rosalinde (Namibië): II. IV, 7, 29
Duodu, Cameron (Ghana): II. I, 5
Eno-Belinga, Samuel Martin (Kameroen): I. III, 16; IV, 1; II. I, 14; III, 32; VI, 1
Faïk-Nzuji Madiya, Clémentine (Zaire): I. II, 1ab, 2, 12; IV, 27, 28; VI, 2a; II. VIII, 13; x, 10
Funcke, Angelika von (Duitsland): zie Werner
Gacheche Waruingi (Kenya): I. IV, 29, 30; v, 41a; II. VIII, 8, 15
Geschiere, Peter (Nederland): zie Vincent
Jeyifo, Biodun (Nigeria): I. III, 34; v, 28; II. 5, 17b
Jones, Eldred (Sierra Leone): I. IV, 7; v, 7, 43; II. x, 22
Ma Song, Rosalie (Burkina Faso): II. VII, 6
Makward, Edris (Senegal): II. VIII, 26c
Mboyi, Elisabeth (Zaire): I. II, 12; II. III, 22; IX, 1
Mnthali, Felix (Malawi): I. II, 29
Mnyandu, Veli (Zuid-Afrika): I. v, 5; II. VI, 32
Mugo, Micere Githae (Kenya): I. III, 11
N'Diaye, Papa Guèye (Senegal): I. III, 1; v, 3; II. II, 6; VIII, 20
Negash, Ghirmai (Eritrea): I. I, 1; II. II, 19
Schadeberg, Thilo (Duitsland): zie Valente
Schoffeleers, Mathieu (Nederland): I. v, 8a; II. VIII, 12a
Simonse, Simon (Nederland): I. III, 39d
Soulé, Issiaka Adissa (Benin): II. VII, 19; VIII, 7d, 26a, 34, 35; IX, 15
Tlali, Miriam (Zuid-Afrika): I. v, 29; II. I, 6a
Wembah-Rashid, John (Tanzania): I. v, 2; II. I, 11, 12

b. Schriftelijke bronnen

(De nummers na de dubbele punt verwijzen naar de overeenkomstige pagina's in de schriftelijke bronnen. Voor verdere informatie over deze bronnen zie de Bibliografie.)

- Andrzejewski: I. III, 17:102; II. VIII, 33:152
Arbelbide: I. I, 3:34; II, 5ab:85; III, 10a:62; V, 6:82; VIII, 14:56; IX, 3:157; X, 5a:44; 23:101; II. II, 4:173; III, 2:188; 20:126; 28:128; IV, 12:156; 14a:112; 14b:113; 21:181; 23:158; VI, 23:111; VIII, 22:86; IX, 4:141; X, 29a:30; 41:114
Areje: I. IV, 7:46; II. II, 1:44; 16:44; 17a:45; VI, 19:45; VII, 1:45
Bamgbose: II. IX, 9:75
Bantu Wisdom: II. 6b:38; 8:24; III, 14:51; 15:62; IV, 9:16; V, 9:12; 10:12; 24ab:14; 33a:11; 35:30; VII, 13:58; II. I, 22:49; II, 2:48; 9:63; III, 24:63; 33:62; IV, 1:62; 19:21; 35:15; VII, 22:23; X, 1:16
Barra: I. II, 4:62; 6a:92; III, 18:2; 28:12; V, 23b:11; IX, 4:29; X, 6:50; 17:111; 21:16; 24:60; II. II, 12:121; III, 18:50; 30:59; IV, 22:11; 37:44; V, 9:61; 15:71; VI, 11:86; VII, 3:19; 4:20; 5b:46; 21:48; VIII, 10:2; X, 4:109; 8:71; 29b:5
Beken: I. II, 19ab:68; III, 12:65; IV, 2:66; 26:69; VII, 4:73; II. VI, 15:75
Bon/Colin: II. I, 23:90; 35:95
Cauvin (1980): I. I, 18:211; 19:541; 22:687; II, 26:60; III, 29:286; VII, 7:536; VIII, 1:577; 7:544; 9:221; X, 7:239; 12:188; 13:284; 14:453; 16:126; 20:525; 28:289; II. III, 9:374; 14a:342; 19:519; 26:221; 27:569; 31:434; IV, 9:202; V, 12:61; 16:204; VI, 25:522; 29:78; VIII, 31a:671; 31b:258; X, 6:525
Cauvin (1981): I. IV, 10:95; VII, 7:21; X, 4:80; 16:23; II. IX, 11:39
Crépeau/Bizimana: I. I, 5:101 en 487; 7:488; 8:345; 9:155; 10:487; 16:208; 24:373; II, 22:476; 23:339; IV, 19:427; 22:478; 23:486; V, 19:122; 20:525; 44a:460; VI, 5:488; 7:461; 8:350; 10:271; 11:75; 12:205; 13:381; 14:380; 15:345; X, 8:43; 19:487; 25:43; II. I, 1:368; 6b:355; II, 3:476; 8:546; 13:452; 14:488; 15:195; 18:134; III, 8:477; 10:488; 11:329; 13:444; 16:340; IV, 2:82; 4:177; 25:381; V, 2:578; 5:255; VI, 13a:541; 13b:392; 17:44; 24:382; VII, 8a:551; 18:477; VIII, 5a:474; 5b:475; 18:223; 23:475; 26b:581; 30:448; IX, 5:478; 13:425; X, 11:476; 13:478; 17:474; 25:339; 34:43
Dugast: II. VII, 8b:23-24
Faik-Nzuzi (1986a): I. I, 25a:11
Faik-Nzuzi (1986b): I. IV, 12:14
Finnegan: I. I, 6:406; II, 11:406; II. I, 19a:419
Gaden: I. II, 10:16; 18:15; III, 31:29; 35:37; IV, 17:70; V, 3:38; VII, 6:36; IX, 2:117; 5:305; X, 3:252; 26:230; 29:21; II. I, 10:92; IV, 3:27; 8:252; 17:299; 20:142; VI, 2:37; 31:33; VII, 13:33; 19:54; VIII, 3c:15; 6, 7a:16; 7b:15; 25:21; 28:15; 32:22; X, 31:63; 42:80
Hofmayr: I. III, 9:377
Holas: II. III, 14b:84
Hulstaert: I. II, 9:600; 15a:133; III, 39b:643; IV, 3:643; 6:647;

- 20:647; 21:369; v, 4:376; 38a:434; 41b:354; II. I, 16:366; 21:646;
 IV, 10:625; v, 4:388; VII, 10:211; VIII, 1:132; x, 9:481; 18:523;
 19:646; 26a:511
- Issa/Labatut: I. II, 7:53; VII, 3:38; IX, 2:46
- Ittmann: I. IV, 4:139; v, 27:124; 39:71; VI, 16:38; VIII, 3:7; 10:85;
 11ab, 12, 13:96; II. I, 15:34; II, 7b:34; IV, 27:92; 28:22; VII, 15:91;
 VIII, 3b:11; 12b:60; x, 29c:35; 30:83
- Jablow: I. III, 38:126; v, 3:127; 24b:126; 40:123; II. I, 19a:127; VI,
 1:127; 4:127; VIII, 11:127
- Jacquot: I. I, 4:76; VII, 9:81
- Kalugila/Lodhi: I. III, 39a:32
- Knappert (1981): I. I, 23:196; II. VI, 14:197
- Kouaovi: II. II, 11:126; III, 34:137; VI, 21:117; x, 16:69; 32:83
- Kuzwayo: I. v, 5:263
- Lindfors/Owomeyola: I. III, 26:12; v, 1:28; 43:28; II. VI, 20:30; VII,
 20:70; VIII, 3a:55; 21:30; 27:61
- Meyer/Camara/Camara: I. III, 3:30; IV, 14:24; v, 11:58; IX, 7:148; II.
 III, 5:67; 21a:128; IV, 9:22; x, 23:56
- Milimo: I. II, 6b:69; 15b:22; 17:91; II. VIII, 7c:116; x, 1:24
- Ngumbu: I. I, 13:76; II, 13:11; v, 12:42; 13:47; 30:99; 32:60; VI, 1:84;
 3:84; II. III, 30:71; IV, 31:79; VII, 5b:59
- Njoku: I. VIII, 4:69
- Ntahokaja: I. VII, 8:56
- Nyembezi: I. I, 11:214; 21:230
- Obenga: I. v, 33b:290; 36b:284; II. v, 3:299
- Oduyoye: II. VI, 33 en 34ab:7; x, 14:9; 27:7
- Ojoade: II. IX, 15:86
- Parker: II. IV, 36:283; x, 3:282
- Pelling: I. I, 6:17; 11:47; 15:29; III, 39c:41; VII, 12:42
- Penfield: I. II, 25:112; x, 15:61; II. VI, 18:119; VIII, 19:59
- Plissart: I. II, 27b:102; III, 2:211; 5:225; 30:387; IV, 7:344; 16:130;
 VIII, 6:276; IX, 1:121; x, 1:121; 9:212; 10:310; 27:84; II. III, 12:70;
 17:57; 23:258; 25:299; IV, 11:157; 15:153; v, 13:77; VII, 11a:325;
 11b:407; VIII, 16:422; IX, 6:419; 10:332; 12:67; x, 5:103; 21:286;
 35:299
- Rattray: I. II, 30:140; III, 13:139; 20:139; IV, 31:139; II. I, 8:132; VI,
 34:133; x, 14:139-140
- Rodegem: I. I, 2:297; 17:53; III, 7:15; 24a:121; 24b:137; 27:192; IV,
 15:366; 18:255; v, 15:318; 22:328; 31:308; 37:203; 44b:196; VI,
 4:297; VII, 2:224; 10:78; x, 5b:346; 11:305; 22:96; II. I, 9:46;
 24:90; IV, 16a:318; 16b:256; 26:317; v, 7:74; VI, 3:290; 8:109;
 22:353; 30:291; VII, 12:92; VIII, 17:291; IX, 3:109; 7:292; x, 13:292;
 26b:26; 33:285; 40:233
- Roy/Daeleman: I. I, 25b:26; II, 21:9; VI, 6:65; II. VI, 5:47; VII, 2:13;
 IX, 1:17; x, 28:9
- Sano: I. I, 12:49; III, 4:49; II. IV, 33:49
- Scheven: I. I, 8:485; II, 14:488; 24:489; IV, 5:486; VII, 1:13; II. I,
 2a:485; 7ab:485; III, 1:486; VII, 16:489; x, 12:487
- Spagnolo: II. III, 15:352

- Szwark: I. II, 28:116; III, 6:29; Iob:76; VIII, 2 en 8:68; II. I, 18:59; III, 3:116; VIII, 14:60; 24:60
- Thomas: I. V, 18:743; II. III, 4:760; 29:762; IV, 13:758; X, 2ab:750; 2c:748
- Travélé: II. III, 21b:46
- Valente: I. II, 20:43; II. IX, 8:77; X, 38:44
- Vincent: II. X, 24:75
- Vissers: I. III, 36:20; 37:27; X, 18:9; II. VII, 14:19
- Walser: I. I, 14:286; 20:419; II, 3:370; 16:372; III, 19:372; 21:114; 22:338; 23:258; 32:487; 33ab:372; IV, 8:196; 13:255; 24:420; 25:385; V, 8b:393; 14:64; 16:125; 17:284; 21:399; 23a:396; 25:304; 26:395; 34:61; 36a:357; 38b:393; VI, 2b:268; 9:68; VIII, 5:256; X, 2:372; II. I, 3:4; 17:260; 19b:381; 20:381; II, 7a:439; III, 7:372; IV, 5:143; 6:68; 18:287; 24:373; 30:143; 32:68; 34:71; V, 1:36; 6:373; 8:398; 10:372; 11:294; 14:393; VI, 6:115; 7 en 9:373; 16:452; 27:373; VII, 9:393; VIII, 4:372; 9:373; IX, 14:472; X, 36:189
- Werner: I. IV, 33:327
- Whitting: I. II, 29:94; III, 8:92; 25:95; IV, 32:179; II:94; IX, 6:179; II. I, 4:94; VIII, 7b:54; X, 37:13

Bibliografie

- Andrzejewski, B.W., & I.M. Lewis, *Somali Poetry: An Introduction*, Oxford: Clarendon Press, 1964.
- Arbelbide, Cyprien, *Les Baoulés d'après leurs diction et proverbes*, Abidjan: Cêda, 1975.
- Areje, Raphael Adekunle, *Yoruba Proverbs*, Ibadan: Daystar, 1985.
- Bal, Mieke, *Narratology. Introduction to the Theory of Narrative*, transl. Christine van Bohemen, Toronto/London, 1985.
- Bamgbose, Ayo, 'The Form of Yoruba proverbs', *Odu: University of Ife Journal of African Studies*, Vol. 4, no. 2, January 1968, p. 74-86.
- Bantu Wisdom, A Collection of Proverbs*, produced by the African Way of Life Club, Mchinchi (Malawi): Kachebere Major Seminary, 1969.
- Barbier, Jean Claude (ed.), *Femmes du Cameroun: Mères pacifiques, femmes rebelles*, Paris: Orstom/Karthala, 1985.
- Barra, G., *1000 Kikuyu Proverbs*, Nairobi: Kenya Literature Bureau, 1939, 1984.
- Beken, Alain van der, *Proverbs et vie yaka*, St Augustin 1, Anthropos-Institut, 1978.
- Bellow, Lédji, 'Je cours plus vite que ma rivale.' Paroles de pagne chez les Gen-mina au Sud Togo', *Cahiers de Littérature Orale*, 19, 1986, p. 29-67.
- Bon, Michel, & Roland Colin, 'Les proverbes facteurs de développement', *Développements et Civilisations*, 41-2, Sept.-Dec. 1970, p. 83-123.
- Brookman-Amisshah, J., 'Some observations on the proverbs of the Akan-speaking peoples of Ghana', *Afrika und Übersee*, Band LV, 1971-1972, p. 262-267.
- Carrington, John F., *Talking Drums of Africa*, London: Carey Kingsgate Press, 1949.
- Cauvin, Jean, *L'image, la langue et la pensée*. 1: *L'Exemple des proverbes (Mali)*; 11: *Recueil de proverbes Karangasso*, St Augustin 1, Anthropos-Institut, 1980.
- Cauvin, Jean, *Comprendre les proverbes*, Saint-Paul: Editions Issy-les-Moulineaux, 1981.
- Champion, S.G., *Racial Proverbs*, London 1938.
- Cox, H.L. e.a., zie: Van Dale 1989.
- Crépeau, Pierre, & Simon Bizimana, *Proverbes du Rwanda*, Tervuren: Musée-Royal de l'Afrique Centrale, 1979.
- Cutrufelli, Maria Rosa, *Women in Africa: Roots of Oppression*, London: Zed Press, 1983.

- Dale, Van, *Spreekwoordenboek in vier talen. Nederlands/Frans/Duits/Engels* (Van Dale Lexicografie), Utrecht 1989.
- Daniels, K., 'Geschlechtsspezifische Stereotypen im Sprichwort: Ein interdisziplinärer Problemaufriss', in: *Sprache und Literatur in Wissenschaft und Unterricht*, vol. 16, 1985, p.18-25.
- Dugast, Idelette, *Contes, proverbes, devinettes des Banen*, Paris: SELAF, 1975.
- Faik-Nzuji Madiya, Clémentine, *Les droits de la personne dans les proverbes africains*, Louvain-la-Neuve: Ciltade, 1, 1986a.
- Faik-Nzuji, in samenwerking met Balila Balu, *Les secrets de la parole sculptée*, Louvain-la-Neuve: Ciltade, 7, 1986b.
- Fergusson, R., *The Penguin Dictionary of Proverbs*, Harmondsworth (1983) 1986.
- Finnegan, Ruth, *Oral Literature in Africa*, Oxford: Clarendon Press, 1970.
- Gaden, Henri, *Proverbes et maximes Peuls et Toucouleurs (traduits, expliqués et annotés)*, Paris: Institut d'Ethnologie, 1931.
- Gaffney, Sean & Seamus Cashman, *Proverbs and Sayings of Ireland*, Dublin (1974) 1992.
- Hamutyinei, M.A. & A.B. Plangger, *Tsumo-Shumo: Shona Proverbial Lore and Wisdom*, (Salisbury) Harare: Mambo Press, 1974.
- Hofmayr, Wilhelm, *Die Schilluk: Geschichte, Religion und Leben eines Niloten-Stammes*, St Gabriel/Mödling: Bibliothèque Ethnologique Anthropos, 1925.
- Holas, Bohumil, 'Proverbe, expression de la sagesse populaire bété', *Notes africaines*, 119, 1968, p. 83-88.
- Hulstaert, G., *Proverbes Mongo*, Tervuren; Musée Royal du Congo Belge, 1958.
- Issa, Amadou, & Roger Labatut, *Sagesse des Peuls Nomades*, Yaoundé: Editions CLE, 1973.
- Ittmann, Johannes, *Sprichwörter der Kundu (Kamerun)*, Berlin: Akademie-Verlag, 1971.
- Jablow, Alta, *Yes and No: The Intimate Folklore of Africa*, Westport: Greenwood Press, 1961.
- Jacquot, A., *Etudes béembe (Congo), Esquisse linguistique: Devinettes et proverbes*, Paris: Orstom, 1981.
- Kalugila, L., & A.Y. Lodhi, *More Swahili Proverbs from East Africa*, Uppsala: Scandinavian Institute of African Studies, 1980.
- Knappert, Jan, *Namibia, Land and Peoples, Myths and Fables*, Leiden: E.J. Brill, 1981.
- Knappert, Jan, *The A-Z of African Proverbs*, London: Karnak House, 1989.
- Kouaovi, Ahlin Bernard Mathias, *Proverbes et diction du Bénin, Porto-Novo: Protection du Patrimoine Culturel (PPC)*, 1981.
- Kuzwayo, Ellen, *Call Me Woman*, London: The Women's Press, 1985.
- Laan, K. ter, *Nederlandse spreekwoorden, spreuken en zegswijzen*, Amsterdam 1988.
- Lindfors, Bernth O., & Oyekan Owomeyola, *Yoruba Proverbs*;

- Translation and Annotation*, Athens (Ohio): Center for International Studies, 1973.
- Meier-Pfaller, Hans-Josef (ed.), *Das grosse Buch der Sprichwörter*, Esslingen am Neckar: Bechte Verlag, 1980.
- Meyer, Gérard, J.-R. Camara & F. Camara, *Provebes malinké: A l'ombre des grands fromagers*, Paris: Edicéf, 1985.
- Milimo, J.T., *Bantu Wisdom*, Lusaka: Neczar, 1972.
- Mukarovskiy, Jan, 'Prislovijako soucast kontextu' ('Proverbs as a part of context'). Selected passages (translated by P.L. Garvin), in: Penfield, 1983, p. 96-104.
- Mvula, Enoch, 'Tumbuka Pounding Songs in the Management of Familial Conflict', in: Dan Avorgbedor & Kwesi Yanka (eds.), *Cross Rhythms: Papers in African Folklore 2*, Bloomington: Trickster Press, 1985.
- Naber, Pauline M., *Vriendschap onder jonge vrouwen*, proefschrift Vrije Universiteit, Amsterdam 1992.
- Ngumbu, Njururu, *Gikuyu Proverbs* (met Engelse vertaling), Nairobi: Oxford University Press (1983), 1984.
- Njoku, John E. Eberegbulam, *A Dictionary of Igbo Names, Culture and Proverbs*, Washington DC: University Press of America, 1978.
- Nketia, J.H. Kwabena, *The Music of Africa*, London: Victor Gollancz, 1979.
- Ntahokaja, Jean Baptiste, 'La création littéraire dans la région des grands lacs', in: *Actes du Colloque de Bujumbura: La civilisation ancienne des peuples des grands lacs*, Paris/Bujumbura: Editions Karthala/Centre de Civilisation Burundaise, 1981.
- Nyembezi, C.L. Sibusio, *Zulu Proverbs*, Johannesburg: Witwatersrand University Press, 1963.
- Obbo, Christine, *African Women: Their Struggle for Economic Independence*, London: Zed Press, 1981.
- Obenga, Théophile, *Littérature traditionnelle des Mbochi (Congo-Afrique Centrale)*, Paris: Présence Africaine, 1984.
- Oduyoye, Amba, 'The Asante woman: socialization through proverbs', *African Notes*, Vol. VIII, no. 1, 1979, p. 5-11.
- Ojoade, J. Olowo, 'Proverbs as a mirror of traditional Birom life and thought', in: Elizabeth Isichei (ed.), *Studies in the History of Plateau State, Nigeria*, London: Macmillan, 1982, p. 85-89.
- Oppong, Christine (ed.), *Female and Male in West Africa*, London: Allen & Unwin, 1983.
- Oyesakin, Adefioye, 'Women as agents of indiscipline in Yoruba traditional poetry', *Nigeria Magazine*, Vol. 53, no. 3, July-Sept. 1985, p. 38-43.
- Parker, Enid, 'Afar stories, riddles and proverbs', *Journal of Ethiopian Studies*, Vol. IX, no. 2, p. 219-287.
- Pelling, J.N., *Ndebele Proverbs and Other Sayings*, (Salisbury) Harare: Mambo Press, 1977.
- Penfield, Joyce, *Communicating with Quotes: The Igbo Case*, Westport/London: Greenwood Press, 1983.

- Penguin Dictionary of Proverbs, The*, Harmondsworth: Penguin Books, (1983) 1985.
- Plissart, Xavier, *Mamprusi Proverbs*, Tervuren: Musée Royal de l'Afrique Centrale, 1983.
- Ratray, R.S., *Ashanti Proverbs*, Oxford: Oxford University Press, 1916.
- Rodegem, F.M. (ed.), *Sagesse kirundi: Proverbes, dictons, locutions usités au Burundi*, Tervuren: Musée Royal du Congo Belge, 1961.
- Röhrich, L. & W. Mieder, *Sprichwort*, Stuttgart 1977.
- Rosaldo, Michelle Zimbalist & Louise Lamphere (eds.), *Woman, Culture and Society*, Stanford 1985.
- Roy, H. van, & J. Daeleman, *Proverbes Kongo*, Tervuren: Musée Royal de l'Afrique Centrale, 1963.
- Sano, Mohammed Lamine, 'Proverbes', *Littérature guinéenne*, Special issue of *Notre Librairie*, 88/89, July-September 1987, p. 44-49.
- Scheven, Albert, *Swahili Proverbs: Nia zikiwa moja, kilicho mbali huja*, Washington DC: University Press of America, 1981.
- Schipper, Mineke (ed.), *Unheard Words: Women and Literature in Africa, the Arab World, Asia, the Caribbean and Latin America*, London: Allison & Busby, 1985.
- Sklovski, V., 'L'art comme procédé', in: T. Todorov, *Théorie de la littérature*, Paris: Seuil, 1966, p. 76-97.
- Spagnolo, Rev. Fr L.M., *Bari Grammar*, Verona: Missioni Africane, 1933.
- Szwark, Marian, *Proverbes et traditions des Bassars du Nord Togo*, St Augustin 1, Anthropos-Institut, Hans Völker und Kulturen, 1981.
- Thomas, Jacqueline M., *Ngbaka-Ma'bo (République Centrafricaine), Contes, Proverbes, Devinettes ou Enigmes, Chants et Prières*, Paris: Klincksieck, 1970.
- Travélé, Moussa, *Proverbes et Contes Bambara (Bambara et Malinké)*, Paris: Paul Geuthner, (1923) 1977.
- Valente, P. José Francisco, *Seleção de provérbios e adivinhas em Umbundu*, Lisboa: Junta de Investigações do Ultramar, 1964.
- Vincent, J.F., *Traditions et transitions: Entretiens avec des femmes beti du Sud-Cameroun*, Paris: Orstom, Berger/Lerrault.
- Vissers, Jan, *Spreekwoordenboek in beeld: Een aparte kunst uit Cabinda*, Berg en Dal: Afrika Museum, 1982.
- Walser, Ferdinand, *Luganda Proverbs*, Berlin: Reimer Verlag, 1982.
- Wander, K.F.W., *Deutsches Sprichwörterlexikon*, dl. 1-v (Leipzig 1867-1880), Augsburg 1987.
- Werner, Roland, *Grammatik des Nobiin (Nilnubisch): Phonologie, Tonologie und Morphologie*, Hamburg: Helmut Buske Verlag, 1987.
- Whiting, C.E.J., *Hausa and Fulani Proverbs*, Lagos: Government Printer, 1940.
- Yanka, Kwesi, 'Proverbs: The Aesthetics of Traditional Communication', in: *Research in African Literatures*, Vol. 20, no. 3, Fall 1989, p. 325-346.